

Plangebied Grote Markt en omgeving, gemeente Dordrecht

Een archeologisch bureauonderzoek

M.C. Dorst

Vakteam Erfgoed /
Archeologie

Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl/archeologie

Dordrecht Ondergronds 149

**Plangebied Grote Markt en
omgeving,
gemeente Dordrecht**

Een archeologisch bureauonderzoek

M.C. Dorst

2022

Gemeente Dordrecht
Vakteam Erfgoed/Archeologie

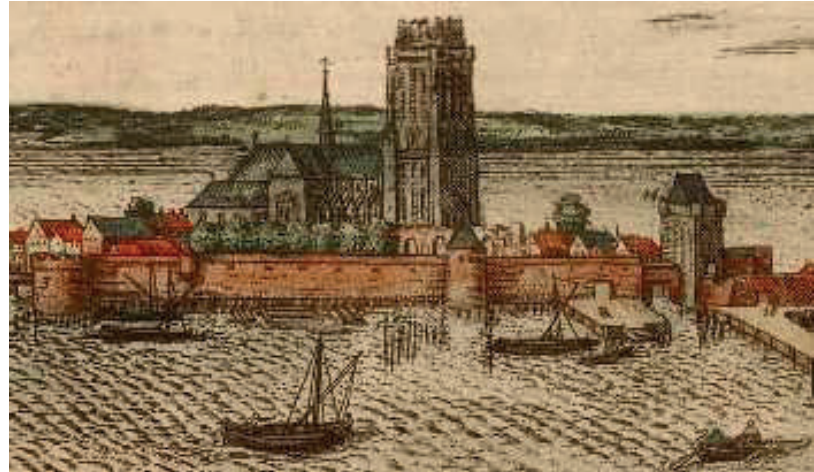
Colofon

ISSN: 1876-2379
Tekst: M.C. Dorst
Inhoudelijke toetsing: J. Hoevenberg
Redactie: J. Hoevenberg
Afbeeldingen: Gemeente Dordrecht, Vakteam Erfgoed/Archeologie, tenzij anders vermeld.
Vormgeving: M.C. Dorst
Drukwerk: n.v.t.
Uitgave: Gemeente Dordrecht, december 2022

Gemeente Dordrecht
Cluster Ruimtelijke Kwaliteit / Vakteam Erfgoed / Team Archeologie
P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
T: (078) 7708223
E: monarch@dordrecht.nl
W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl / www.facebook.com/DordrechtOndergronds

© Gemeente Dordrecht, 2022

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

1 Inleiding	5
1.1 Onderzoekskader	5
1.2 Administratieve gegevens	5
2. Gegevens onderzoeksgebied	7
2.1 Plangebied, onderzoeksgebieden en huidige grondgebruik	7
2.2 Geplande werkzaamheden	8
3. Bureauonderzoek	11
3.1 Geologie, landschappelijke ontwikkeling en inrichting	11
3.2 Middeleeuwse (stedelijke) bewoning	28
3.2.1. Ontwikkeling ten westen van de Wijnstraat (onderzoeksgebieden 1 en 3)	28
3.2.1. Ontwikkeling ten oosten van de Wijnstraat (onderzoeksgebied 2)	40
3.3 Post-Middeleeuwse, stedelijke bewoning	44
4. Geo-archeologische verwachting	51
5. Conclusies en adviezen voor vervolgonderzoek	57
Bronnen	61
Begrippen en afkortingen	67

Een opgraving op de Grote Markt en de 's Heer Boeijenstraat, uitgevoerd in 1962 door de Dienst Wonen van de gemeente Dordrecht (RAD inventarisnr. 554_3132).

1 Inleiding

1.1 Onderzoekskader

In de periode augustus-oktober 2022 is voor het plangebied "Grote Markt en omgeving" in de gemeente Dordrecht een archeologisch bureauonderzoek uitgevoerd. Dit gebeurde in het kader van een herinrichtingsplan waarbij onder andere de aanleg van een ondergrondse parkeergarage op de Grote Markt wordt overwogen. Op de Botermarkt, die nu als parkeerplaats in gebruik is, is woningbouw een optie.

Met name op deze twee locaties kan sprake zijn van ingrijpende bodemingrepen waarbij archeologische waarden verstoord zullen worden.

Het doel van het bureauonderzoek was het inventariseren van die met verstoring bedreigde archeologische waarden. Op basis hiervan wordt een aanbeveling gedaan met betrekking tot het uitvoeren van nader archeologisch veldonderzoek.

Het archeologisch bureauonderzoek is in opdracht van team Projectmanagement van de gemeente Dordrecht door het vakteam Erfgoed/archeologie uitgevoerd.

1.2 Administratieve gegevens

Aard onderzoek:	Bureauonderzoek (protocol 4002, BRL 4000, v 4.1)
Projectcode:	DDT 2022-10
ARCHIS:	Onderzoeksmeldingsnr. 5287157100
Periode:	Middeleeuwen – Nieuwe Tijd
Datum onderzoek:	Augustus - oktober 2022
Gemeente/wijk:	Dordrecht/historische binnenstad
Straat:	Grote Markt, Varkenmarkt, De Waag, 's Heer Boeijenstraat, Botermarkt
Provincie:	Zuid-Holland
Kaartblad:	44A
RD-coördinaten:	centrum 105.319/425.540
Opdrachtgever:	Gemeente Dordrecht, Projectmanagement
Contactpersoon:	mevr. M.B. de Jong (projectmanager)
Uitvoerder(s):	Gemeente Dordrecht, vakteam Erfgoed/archeologie
Medewerker:	dhr. M.C. Dorst (senior KNA-archeoloog)
Bevoegde overheid:	Gemeente Dordrecht
Autorisatie onderzoek:	dhr. J. Booi (clustermanager)
Autorisatie rapport:	mevr. J. Hoevenberg (senior archeoloog)
Status rapport:	door bevoegd gezag goedgekeurde definitieve versie, 29-11-2022
Archivering:	Digitaal: Archief Vakteam Erfgoed/archeologie E-depot Nederlandse Archeologie http://www.dans.knaw.nl) Analoog: Stadsdepot gemeente Dordrecht

2. Gegevens onderzoeksgebied

2.1 Plangebied, onderzoeksgebieden en huidig grondgebruik

Het plangebied "Grote Markt en omgeving" is gelegen in de zogeheten poortzijde van de stad; het deel ten noordwesten van de Wijnhaven-Voorstraatshaven (afb. 1 en 2). Op basis van de aard van de ingrepen kan dit onderverdeeld worden in drie onderzoeksgebieden.

De eerste betreft het parkeerterrein Grote Markt aan de Varkenmarkt (afb. 2, oranje arcering). Deze is vanaf de Wijnstraat te bereiken via twee wegen; de passage De Waag in het zuiden en de 's Heer Boeijenstraat in het noorden. Dit is aangeduid als onderzoeksgebied 3 (afb. 2, paarse arcering) Op de kop van deze laatste straat, aanm de havenzijde van de Wijnstraat ligt onderzoeksgebied 2; de Botermarkt (afb. 2, groene arcering).

De herontwikkeling binnen het gehele plangebied betreft nu onbebouwde, openbare ruimte. Dit bureauonderzoek beslaat het gehele plangebied, waar binnen twee locaties naar verwachting diepere bodemverstoringen zullen plaatsvinden: de gehele Grote Markt en de Botermarkt, de twee onderzoeksgebieden waar de focus van dit bureauonderzoek op ligt. Beide locaties zijn in gebruik als parkeerplaats met een overwegend verhard maaiveld van klinkers. Daarnaast zijn er enkele bomen en groenperken aanwezig.

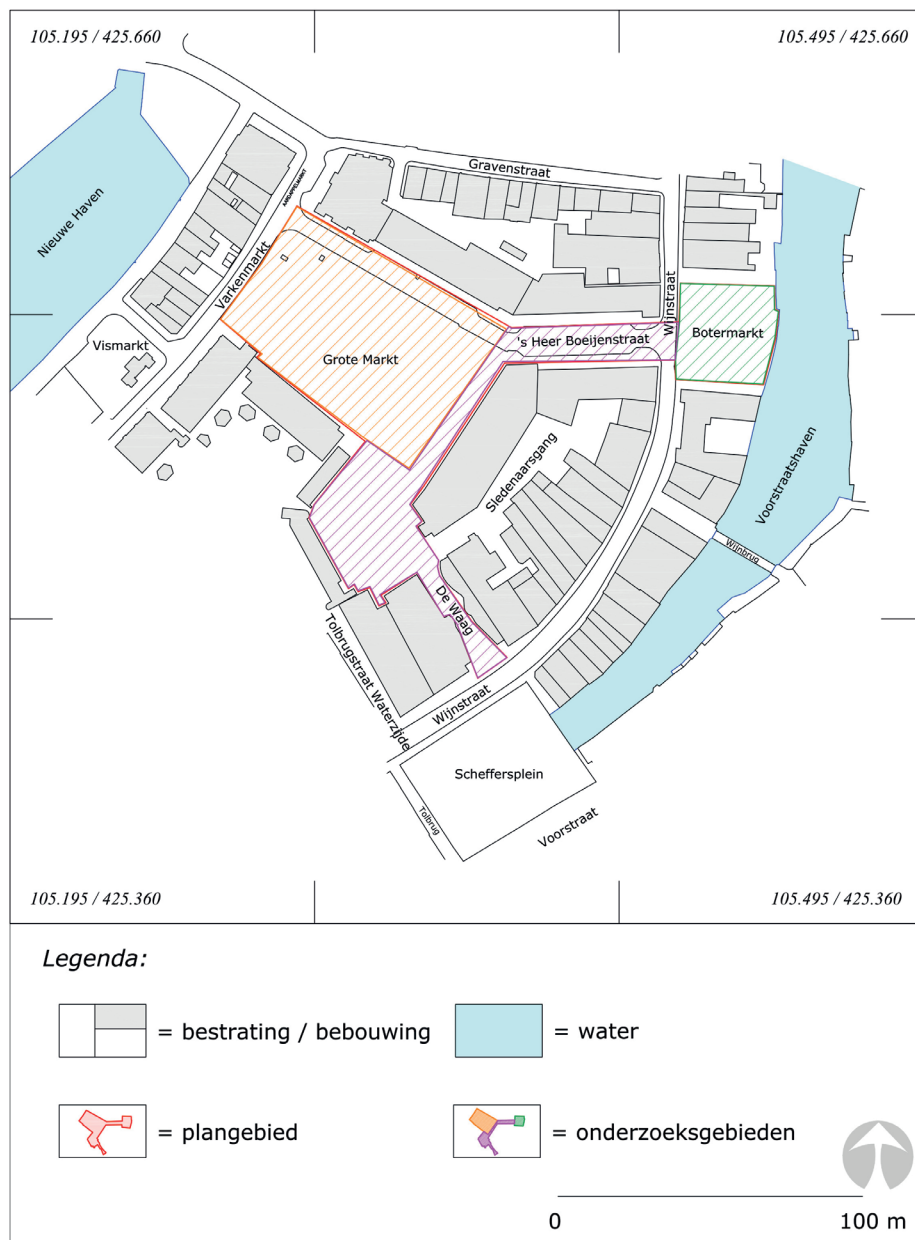
Onderzoeksgebied 1; de Grote Markt meet circa 80 x 56 m en heeft een oppervlak van 4000 m². De hoogte van het maaiveld ligt hier rond 3,1 m + NAP.

Onderzoeksgebied 2; de Botermarkt meet circa 30 x 31 m en heeft een oppervlak van 935 m². De hoogte van het maaiveld ligt hier tussen circa 2,5 (oost) en 3,1 m + NAP (west).

Onderzoeksgebied 3; de toegangswegen naar de Grote Markt vanaf de Wijnstraat en de hoogte van het maaiveld ligt hier tussen circa 2,5 en 3 m + NAP.

Afb. 1. De ligging van het plangebied in Dordrecht (rood) (Dorst, 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 2. Het plangebied en de drie onderzoeksgebieden in detail (Dorst, 2022, vakteam erfgoed).

2.2 Geplande werkzaamheden

Het plangebied zal worden heringericht. Het hoofddoel is het omvormen van het parkeerterrein Grote Markt waarbij de parkeergelegenheid ondergronds zal worden ingericht met daarboven een publieksvriendelijkere, groenere ruimte. In onderzoeksgebied 1 is de intentie een ondergrondse parkeergarage van twee verdiepingen te realiseren. De huidige parkeergelegenheid op de Botermarkt zal worden opgevangen door deze nieuwe parkeergarage, waardoor die op de Botermarkt kan vervallen. In dit onderzoeksgebied 2 is in het herontwikkelingsplan dan ook woningbouw gepland. Er zijn nog geen concrete inrichtingsplannen. Voor wat betreft het onderzoeksgebied 1 Grote Markt is de aanleg van een parkeergarage van twee verdiepingen gepland. Voor deze locatie kan er daarom van uitgegaan worden dat er sprake zal zijn van een verstoringdiepte tot circa 6 m – maaiveld (tot circa 3 m – NAP).

Binnen het onderzoeksgebied 2, de Botermarkt waar huizenbouw gepland staat, zal de verstoringsdiepte naar verwachting ongeveer 1 m – maaiveld zijn (tot circa 1,5 m + NAP). Hierbij wordt uitgegaan van de aanleg van een fundering met kruipruimte op vorstvrij-niveau. Wanneer er toch sprake zal zijn van kelders of ondergrondse parkeergarages dan kan de verstoringsdiepte hier reiken tot ca. 3 m – mv (circa 0 – 0,5 m – NAP).

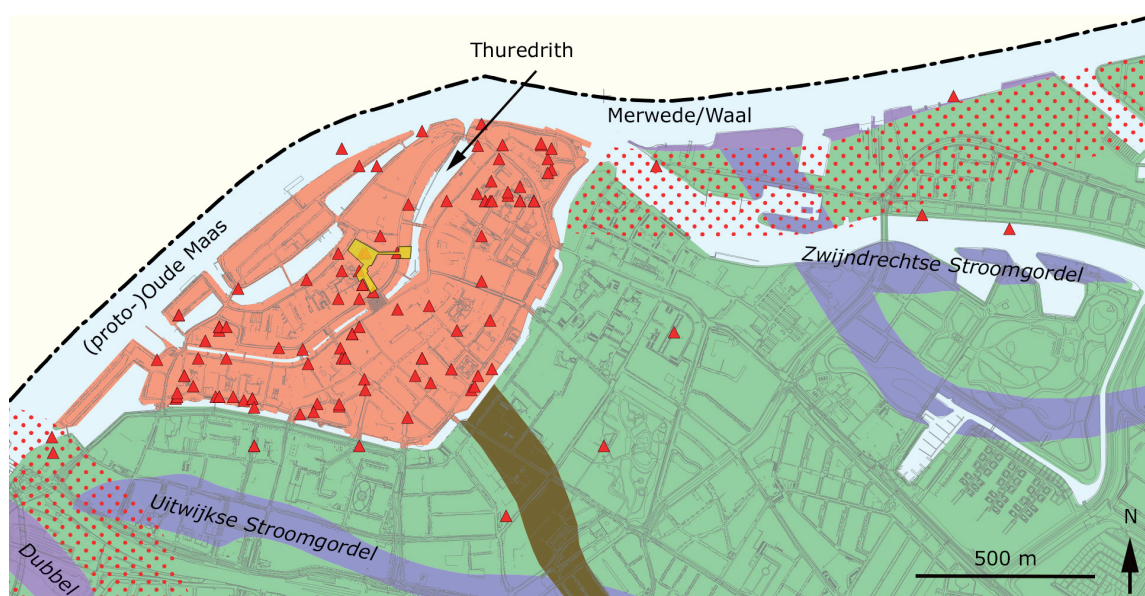
In het resterende deel van het plangebied, onderzoeksgebied 3, zal alleen sprake zijn van aanpassingen aan verhardingen en groenzones en boomperken (afb. 2, in paarse arcering). Vermoedelijk zal de verstoringsdiepte niet dieper reiken dan maximaal 1 m – mv met lokaal mogelijk diepere verstoringen indien er wortelbakken voor bomen worden ingegraven. Hier kan dan plaatselijk gegraven worden tot 2 – 2,5 m – mv (ca. 1 – 0,5 m + NAP).

In dit bureauonderzoek is voor wat betreft de archeologische verwachting niet uitgegaan van de hierboven genoemde, maximale verstoringsdieptes; er is rekening gehouden met een grotere verstoringsdiepte, die zal reiken tot (ver) in de top van het diepergelegen veenpakket en/of stroomgordelafzettingen van verschillende ouderdommen. Wel zal per deel of onderzoeksgebied specifiek besproken worden wat er binnen de daadwerkelijke verstoringsdieptes verwacht wordt wat betreft de aard en ouderdom van de archeologische waarden.

3. Bureauonderzoek

3.1. Geologie en landschappelijke ontwikkeling en inrichting

Zoals op de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht (2009) is aangegeven, zijn er in het plangebied geen rivierduinen en oudere stroomgordels te verwachten (afb. 3). Dit is echter niet geheel zeker. Vanaf het begin van het Holoceen, ca. 9800 voor Chr. was door de stijgende grondwaterspiegel sprake van intensieve veengroei. Er was in deze omgeving sprake van een uitgestrekt veenmoeras; de afzettingen van de Formatie van Nieuwkoop, het Hollandveen Laagpakket. Vanaf het Neolithicum-Bronstijd sneden zich hierin enkele grote rivieren die vanuit het oosten in westelijke richting stroomden. Het gaat om de Uitwijkse Stroomgordel (4650-4200 voor Chr.) en de Zwijndrechtse Stroomgordel (2550-500 voor Chr.) (afb. 3). Hierbij moet opgemerkt worden dat een andere rivier op het Dordtse grondgebied, namelijk de Dubbel, ook uit deze periode dateert. Van deze rivier is lang aangenomen dat deze behoort tot de periode van de jonge stroomgordels en zou dateren vanaf de IJzertijd. Maar op basis van recent booronderzoek op de locatie Gezondheidspark in Dordrecht is gebleken dat de oudste geulfase van de Dubbel ook te dateren is in de periode Neolithicum-Bronstijd (5300-1800 vóór Chr.), waarbij een startdatering in het Neolithicum aannemelijk is.¹

Afb. 3. De locatie van het plangebied (geel) weergegeven op een uitsnede van de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht (De Boer, Rietkerk, Schenk & Jansen, 2009, kaartbijlage 3).

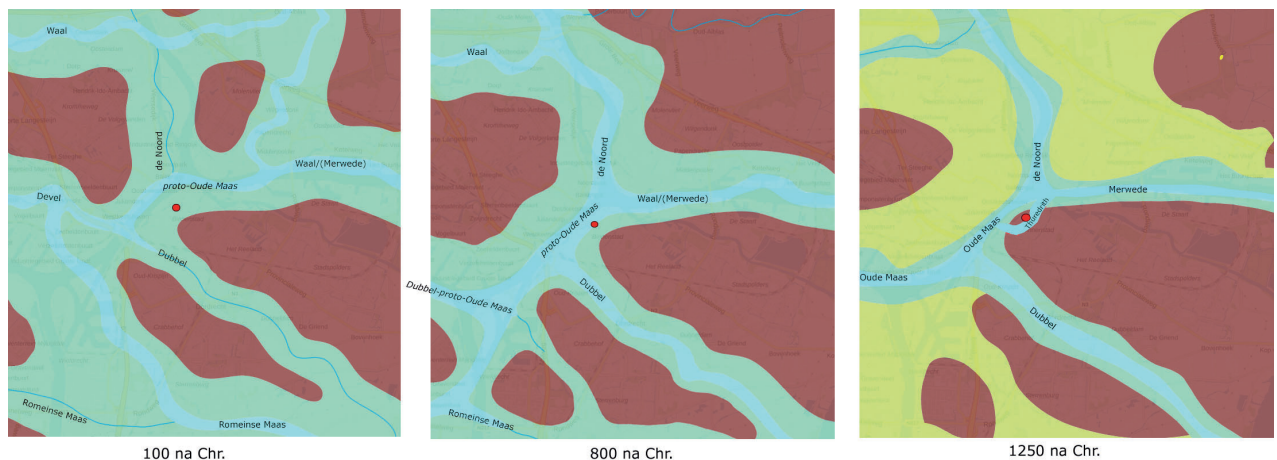
De locatie van het plangebied ligt nu tussen twee waterlopen; de Wijnhaven-Voorstraatshaven in het zuidoosten en de Oude Maas in het noorden. Beide zijn zeer waarschijnlijk gelijktijdig onder dezelfde omstandigheden gevormd. De gepresenteerde startdatering van deze rivieren is gebaseerd op paleogeografische kaarten (Vos et al 2018). De oudste reconstructiekaart waarop deze rivieren zijn aangegeven, is de kaart van de situatie rond 100 ná Christus. In afbeelding 4 is deze kaart weergegeven met daarop ter referentie enkele hedendaagse topografische locaties waaronder de stad Dordrecht en de gehele, hedendaagse loop van de Oude Maas.

1 Dorst 2022, gemeentelijke projectcode DDT 2021-7, Archis onderzoeksmeldingsnummer 5098062100. De jongste veengroefase is hier gedateerd in de Midden Bronstijd tussen 1616-1509 CalBC, terwijl hieronder nog een dik pakket oeverwalafzettingen en daaronder de oudste geulfase van de Dubbel aanwezig zijn.

Afb. 4. Een uitsnede van de paleogeografische bodemkaart voor de situatie rond 100 ná Christus met daarop aangegeven de contour van de stad Dordrecht (zwart), enkele hedendaagse topografische locaties ter oriëntatie en de hedendaagse loop van de rivier de Oude Maas (blauw). Het rode kader is het deel dat in detail is uitgelicht per periode in afbeelding 5 (Vos et al, 2018, bewerkt door Dorst 2022).²

In afbeelding 5 is de veranderende rivierensituatie in de drie perioden 100 ná Chr., 800 ná Chr. en 1250 ná Chr. te zien.

Afb. 5. Een overzicht van de paleogeografische situatie in de perioden 100 ná Chr. (links), 800 ná Chr. (midden) en 1250 ná Chr. (rechts). Hierbij zijn de namen van verschillende rivieren aangegeven en de locatie van het plangebied (rood) (Vos et al, 2018, bewerkt door Dorst 2022).³

De Oude Maas is ontstaan als doorbraak (avulsie) van de rivier Waal en de oudste fase wordt hieronder dan ook aangeduid met proto-Oude Maas. Deze doorbraak zou hebben plaatsgevonden in de periode (Late) IJzertijd - 100 ná Chr. Het is echter mogelijk dat deze doorbraak al in een (veel) oudere periode al is gestart en van dezelfde datum is als de rivieren de Dubbel en de Romeinse Maas. Aangezien van ten minste de Dubbel duidelijk is dat deze ook al in de periode Neolithicum-Bronstijd aanwezig was (i.p.v. vanaf de IJzertijd), is ook startdatering van de Oude Maas niet geheel zeker.

² <https://rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=Paleogeografischekaarten>

³ <https://rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=Paleogeografischekaarten>

In de oudste fase zal deze proto-Oude Maas bestaan hebben uit een delta-achtige geulensysteem dat in zuidwestelijke richting stroomde. Het is onduidelijk hoe dit geulensysteem in de Middeleeuwen werd genoemd; mogelijk (deels) onder de benaming Merwede. Hierbinnen zou mogelijk de zuidelijkste geul, de huidige Voorstraats- en Wijnhaven kunnen zijn aangeduid als de Thuredrith. Deze zuidoostelijkste geul wordt voorlopig in ieder geval met deze naam aangeduid. Deze geul is gedurende de middeleeuwse ontginningen omgevormd tot haven in de stad en is nu nog aanwezig als de Wijnhaven-Voorstraatshaven (afb. 5, rechts, 1250 na Chr.).

Het oostelijke deel van het plangebied, de Botermarkt, grenst aan deze haven. Anders dan in de situatie rond 100 ná Christus is aangegeven, was al vanaf deze periode (of eerder) de situatie aanwezig waarin de locatie van het plangebied omgeven was door geulen. Deze later zogenoemde poortzijde van de stad was dus in eerste instantie een laaggelegen eiland in de delta van de proto-Oude Maas. Op verschillende locaties aan de poortzijde van de stad - ten noordwesten van de Wijnhaven-Voorstraatshaven - is dieper gelegen sprake van een intact komklei-op-veenlandschap; er is dus nooit sprake geweest van een aaneengesloten geul of geulensysteem. Maar de latere Thuredrith maakte wel deel uit van één en hetzelfde geulsysteem van de proto-Oude Maas. Dit geulensysteem liep in zuidwestelijke richting en kwam ter hoogte van de locatie Weeskinderendijk - Spiegelstraat uit in de rivier de Dubbel. Vanaf dit punt is het verdere verloop onzeker, zowel in oriëntatie als in datering. Het is mogelijk dat de Dubbel in eerste instantie in Zwijndrecht doorliep als de Devel, zoals aangegeven op de situatiekaart van 100 ná Christus. Het is vervolgens mogelijk dat, onder invloed van het ontstaan van de proto-Oude Maas, de loop is veranderd en dat de Dubbel - proto-Oude Maas gezamenlijk in een zuidelijkere loop is voortgezet; ongeveer volgens de huidige loop van de Oude Maas (afb. 5, midden, 800 na Chr.). Deze nieuwe geul liep ten zuiden van Zwijndrecht via Heerjansdam-Rhoon en eindigt (nu) bij de Botlek in de Nieuwe Maas. Deze (vermoedelijk) correcte, geologisch situatie is aangegeven in de fasekaart van 1250 (afb. 4 en afb. 5, rechts).

In 2017 zijn grondmonsters uit de geulafzetting van de Thuredrith onderzocht op diatomeeën.⁴ Hieruit is gebleken dat de geul in haar oudste fase een veel brakker milieu laat zien dan in een latere fase. De verhouding in het dieper gelegen grondmonster is ongeveer 50-50% waarbij ongeveer gelijkwaardig sprake is van zoet/zoet-brakke soorten en brak-zoet/mariene soorten. In deze oudere Thuredrith-fase is dus sprake van een grotere mariene invloed. Dit kan verklaard worden door een laag debiet (waterafvoer) in de geul waardoor getijdewerking en stormvloed nog een grotere invloed hebben. Een betrouwbare datering voor deze fase is niet te geven, maar kan op basis van de geologische positie en de theoretische gegevens van Schiereck (2017) mogelijk dateren uit de (Late) IJzertijd. Het jongere grondmonster laat een veel zoeter milieu zien; er is sprake van een zoet-brak milieu met slechts een heel kleine component aan brak-zoet en brakke soorten. Er zou dus sprake kunnen zijn van een verhoogde (rivier)waterafvoer door de Thuredrith-proto-Oude Maas waardoor de mariene invloed afneemt. Hiervan zou volgens de theorie van Schiereck (2017) sprake zijn in de periode vanaf het begin van onze jaartelling. Deze jongere Thuredrith-afzettingen zouden dan ook kunnen dateren uit de Romeinse Tijd – Vroege Middeleeuwen. Het is dus mogelijk dat al in een vroege periode sprake is van uitschurend geulensysteem met brede en diepe geulen en een toenemend debiet richting zee.

Er liep dus aannemelijk al vroeg een breed geulensysteem tussen Dordrecht en Zwijndrecht. De huidige poortzijde van de stad (ten noordwesten van de Wijnhaven en Voorstraatshaven) bestond in de oudste fase nog niet in de huidige vorm. In eerste instantie was slechts sprake van een smalle strook waar nog sprake was van een intact (komklei-op-?)veenlandschap met aan de noordzijde de proto-Oude Maas en ten zuidzijde de Thuredrith (afb. 6).

4 Van Dam & Mertens (2017) in Dorst & De Boer, 2017, gemeentelijke projectcode DDT 1509, Archis onderzoeksmeldingsnummer 4042915100. Diatomeeën zijn een algensoort met een exoskelet van kiezel (SiO₂). Onderzoek hiernaar geeft informatie over het watermilieu waarin ze leefden zoals stroomsnelheden, voedingsrijkheid en de saliniteit/zoetwater toestand van het water.

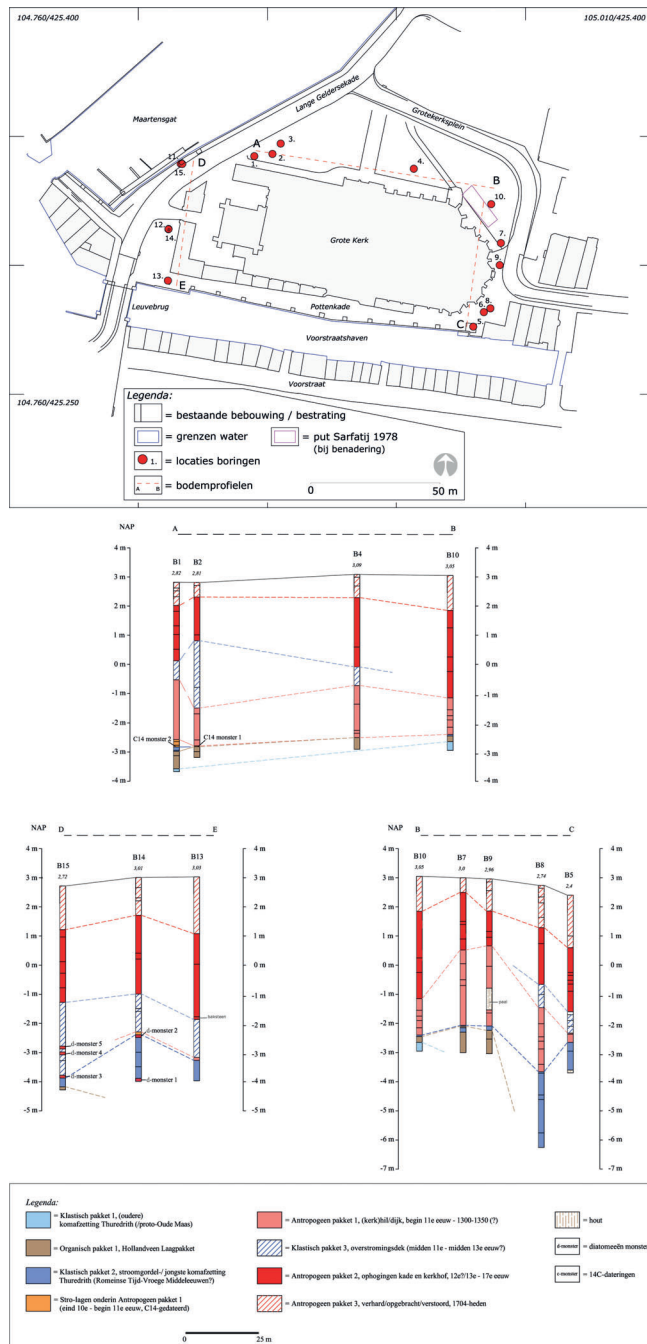
[illegible]

Op basis van verschillende onderzoeken binnen de poortzijde van de stad is enigszins op te maken hoe dit gebied eruit zag in de periode vóór het menselijke ingrijpen in de Middeleeuwen. In afbeelding 7 (boven) is een overzicht gegeven van de verschillende verderop te bespreken onderzoekslocaties. Daaronder een reconstructie van het poortzijde-eiland van vóór circa 1150 na Christus. De geologische ondergrond zal worden besproken van west naar oost.

Afb. 7. Boven: een overzicht van de locaties van de verschillende, in de tekst te bespreken onderzoekslocaties (paars) met vermelding van de gemeentelijke projectcodes. De locatie van het plangebied is aangegeven in rood. Ook de grens van de beide geulen is aangegeven (donkerblauw). Onder: de reconstructie van het poortzijde-eiland in lichtbruin aangegeven. Hierbinnen is nog een veenpakket in de ondergrond aanwezig. Voor een deel van dit gebied is het aannemelijk dat er (semi-) permanent water stond. In groen is een mogelijk hoger gelegen, droog deel aangegeven (Dorst, 2022, vakteam erfgoed).

De meest westelijke locatie betreft de Grote Kerk. Hier is in 1978 door H. de Rijksdienst (toen ROB, nu RCE) opgegraven (afb. 8, boven, paars kader). Er is vastgesteld dat direct ten noordoosten van de kerk, op het kerkhof, een bewoningslaag direct op het veen aanwezig is. Op een diepte tussen circa 1,8 en 2 m – NAP was op het veen een dunne zandlaag met riet(matten) aanwezig. Hierin zijn scherven uit vooral de tweede helft van de 12^e eeuw gevonden. Daarbij was echter ook een scherp Romeinse terra sigillata uit de 2^e eeuw aanwezig.⁵ In 2015-2016 is er rondom de Grote Kerk een booronderzoek uitgevoerd met als doel de ondergrond in kaart te brengen.⁶ Hierbij zijn verschillende bodemprofielen gemaakt (afb. 8).

Afb. 8. Boven: een overzicht van de boorlocaties uit 2015-2016 en de ligging van de put van Sarfatij/ROB uit 1978. Onder: de verschillende bodemprofielen van de locatie Grote Kerk op basis van boringen (uit: Dorst & De Boer, 2017, afb. 13 en 14, vakteam erfgoed).

⁵ Sarfatij 2007, 40-41 en afbeelding op pag. 20, werkput 4. Het gaat om scherven Pingsdorf, Paffrath en Andenne.

⁶ Dorst & De Boer 2017, gemeentelijke projectcode DDT 1509, Archis 4042915100.

Dieper gelegen is hier sprake van een komklei-op-veengebied dat aan de zuidzijde (ongeveer de zuidelijke helft van de Grote Kerk) is geërodeerd door de geul van de Thuredrith. De top van dit natuurlijke pakket is aanwezig tussen circa 2 – 3 m – NAP. Tijdens dit onderzoek is in de kleiafzetting boven het veen, rietstro aangetroffen in de noordwestelijke boringen (B1 en B2). Deze afzetting is destijds geïnterpreteerd als de oudste ophoging (basis voor de kerkhil) op deze locatie, mede op basis van vergelijkbaar rietstro dat vaak in dijklichamen wordt aangetroffen. Echter, de huidige, gewijzigde interpretatie is dat dit een natuurlijke afzetting is; een lagergelegen randzone van het poortzijde-eiland waar sprake was van een natuurlijke rietzone. Het riet is door middel van ¹⁴C-analyse gedateerd tussen 985-1215, waarbij een begrenzing tussen 985-1075 het aannemelijkst is.⁷ Deze datering is destijds dus aangehouden als mogelijk start van menselijk handelen (ophogen) aan de poortzijde, maar kan nu dus gezien worden als een *terminus ante quem* voor wat betreft de start van bewoning. Hierbij moet echter wel opgemerkt worden dat het niet zeker is of de “natte staat” die dit riet vertegenwoordigt voor het gehele poortzijde-eiland gold. De zones boven de 2,78-2,76 m – NAP grens kunnen wel droog zijn geweest. Mogelijk is de vondst van een scherf uit de Romeinse periode ook een aanwijzing voor een droge zone gedurende die periode.

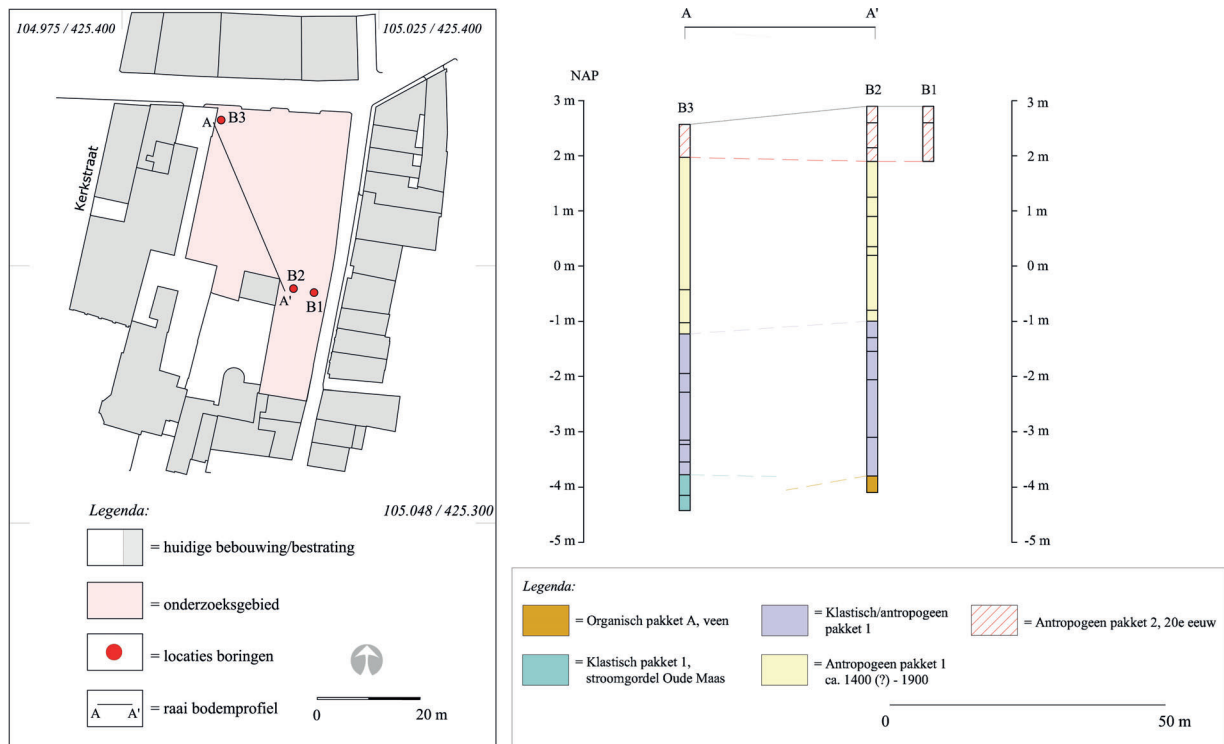
Op deze bovengenoemde natuurlijke afzettingen zijn, hoger dan 2-3 m -NAP door de mens beïnvloede ophogingen aanwezig. Het gaat om gevarieerde afzettingsslagen van bruin/bruingrijze, zandige tot siltige klei maar ook (opgeworpen) veenlagen met daarin klei- en veenbrokken, zandvlokken, hout, fosfaat, stro-lagen, brokjes verbrande klei/leem, mest, dierlijk bot (waaronder een dijbeen met snijspoor), schelp- en visresten, houtskool, een fragment hazelnoot, een brokje kalksteen, brokjes tufsteen, keramiek en een fragment leer met stikselgaatjes. De oudste keramiek betreft een fragment zogenoemd steengoed 1 uit de periode eind 13^e – begin 14^e eeuw. Dit is gezien de scherven die Sarfatij hier heeft opgegraven echter geen goede vertegenwoordiging van de start van de ophogingen hier. Samenvattend is hier sprake van de uiterst westelijke punt van het poortzijde-eiland; het punt waar de geulen van de proto-Oude Maas en de Thuredrith weer samenkomen. Deze punt was destijds smaller; het zuidelijk deel maakte nog deel uit van de Thuredrith-geul en het uiterste westelijk deel was de proto-Oude Maasgeul met aan de noordzijde een lagergelegen rietzone die mogelijk onder invloed van het getij stond. Meer in oostelijke richting kan wel sprake geweest zijn van een permanent droge strook grond.

De volgende twee onderzoeken waar respectievelijk de noordelijke en de zuidelijke grenzen van het poortzijde-eiland bepaald konden worden zijn een booronderzoek op het Sint Suraplein en het Stadhuisplein (afb. 7, DDT 1406 en DDT 1211).

Op de eerste locatie is de insnijding van de proto-Oude Maasgeul bij benadering aanwezig ter hoogte van het midden van het Sint Suraplein (afb. 9). Hierop is een afzetting aanwezig waarvan de aard niet geheel duidelijk is. Het heeft een dikte tussen 2,5 en 2,8 m en de top ligt op circa 1 m – NAP (ca. 3,8 m – mv). Dit pakket kan zijn ontstaan door een proces van wisselend natuurlijke afzetting en het dumpen van stadsafval in de rand-/getijzone van de proto-Oude Maasgeul. Maar het is ook mogelijk dat het gehele pakket door mensen is opgebracht waarbij het dan zal gaan om een havenhoofd/steiger zoals dat ook aan de Tolbrugstraat Waterzijde is aangetroffen. De aanwezigheid van een scherf blauwgrijs/proto-steengoed geeft een mogelijke datering vanaf/rond de tweede helft van de 13^e eeuw. Hierop is een dik pakket jongere ophogingen aanwezig.⁸

7 Dorst & De Boer 2017, Groningen analysesrs. GrA-64913 en 64914.

8 Dorst & Struik 2014, gemeentelijke projectcode DDT 1406, Archis zaaknr. 2435073100.

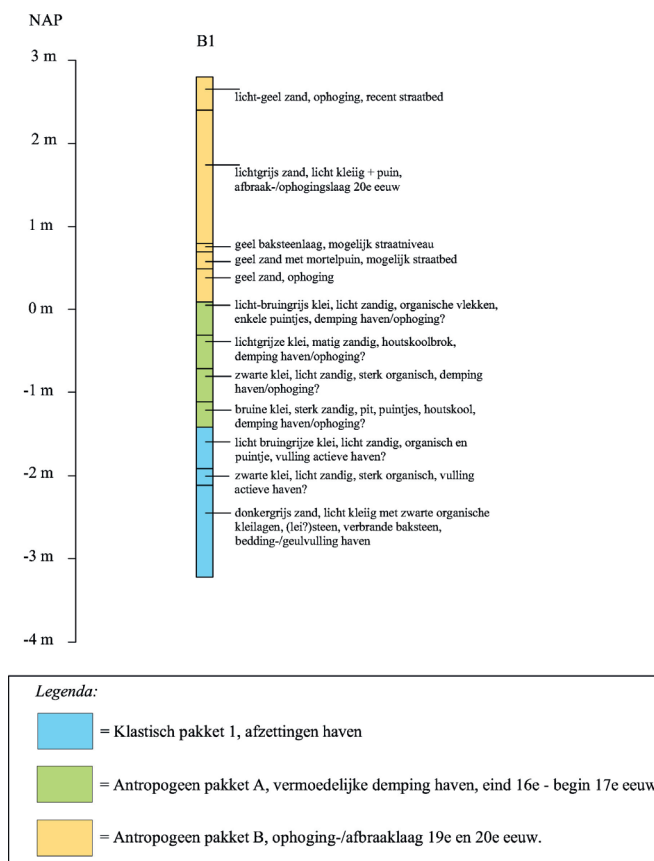

Afb. 9. Links: de boorlocaties van het onderzoek DDT 1604 op het Sint Suraplein. Rechts: het bodemprofiel op basis van de boringen (uit: Dorst & Struik, 2014, afb. 10 en 11, vakteam erfgoed).

In 2012 is de aanleg van een ondergrondse afvalcontainer op het Stadhuisplein begeleid waarbij de diepere ondergrond door middel van een boring is bepaald (afb. 10).⁹ Dieper gelegen, tot ten minste 3,6 m – NAP (6,6 m – mv) is hier de geul van de Thuredrith (haven) vastgesteld. Hierop zijn antropogene aanplantingen aanwezig. Anders dan in de legenda staat aangegeven, kunnen deze (ook) al dateren vanaf de 13^e eeuw; uit historische bronnen is bekend dat er vanaf deze datum al sprake was van (illegale) landuitbreiding in de geul van de Thuredrith/Wijnhaven-Voorstraatshaven.¹⁰

⁹ Dorst 2013, gemeentelijke projectcode DDT 1211, Archis zaaknr. 2404958100.

¹⁰ Sarfatij 2007, 303-308 (vooral 1293b).

Afb. 10. Het bodemprofiel op de locatie Stadhuisplein, de containerlocatie ligt direct naast de stoep van de Groenmarkt (uit: Dorst, 2013, afb. 12, vakteam erfgoed).

De volgende onderzoekslocatie in oostelijke richting betreft het gebied dat is opgegraven door de Rijksdienst ROB/RCE tussen 1968 en 1989. In deze periode vonden er in Dordrecht grote stadsvernieuwingen plaats en dit maakte het mogelijk om in het kader van het Urbanisatieproject van de ROB grootschalig gravend onderzoek te doen. Dit is uitgevoerd onder leiding van dhr. H. Sarfatij waarbij ook delen van het plangebied en direct daarlangs zijn onderzocht. De resultaten hiervan zijn uitgewerkt in het proefschrift van Sarfatij uit 2006: "DORDRACUM EXCAVATUM. Opgravingen in Dordrecht, archeologie van een deltatad".¹¹

Op basis van deze onderzoeken is ook een geo-archeologisch bodemprofiel verkregen dat vrijwel de gehele breedte van het poortzijde-eiland beslaat, vanaf de Vismarkt in het noorden tot de grens De Waag-Wijnstraat (afb. 7, afb. 11).

¹¹ En: Sarfatij 1988. Hierin vermeld hij een datering van 2^e kwart 13^e eeuw voor de oudste huis Scharlaken, zonder verdere argumenten. In Sarfatij 2007 staat hiervoor een datering van (af) 1275 vermeld.

Afb. 11. Een bodemprofiel over (vrijwel) het gehele poortzijde-eiland, op basis van verschillende opgravingsputten van Sarfatij (uit: Sarfatij 2007, 42, 48-49, putten 7, 8, 4, 2A, 2, 5, 10, 62, 64 en 63 en de interpretatie, Sarfatij 2007, 84 en 85). Boven: de ligging van de opgravingsputten en de lijn van het bodemprofiel, Sarfatij, 2007, 28) Bewerkt door: Dorst, 2022, vakteam erfgoed).

Geheel in het noorden (links), tussen de Vismarkt en de Varkenmarkt is de insnijding van de proto-Oude Maasgeul aanwezig. Ten zuiden daarvan (rechts) is sprake van een licht oplopend pakket Hollandveen Laagpakket; in het noorden ligt de top rond 5 m – NAP en ter hoogte van de Wijnstraat ligt dit op 3 m – NAP, het hoogste punt. In het noorden is het veen afgedekt door een oever-/komafzetting vanuit de proto-Oude Maasgeul. Vanaf circa de huidige Tolbrugkamp en op ca. 3,5 – 4 m – NAP is deze afzetting niet meer aanwezig of herkent. Het is mogelijk dat het vanaf hier in zuidelijke richting hoger (en droog) gelegen was. Vanaf hier is sprake van een (mogelijk) hoger veenpakket tot tenminste de hoek Waag-Wijnstraat; de westzijde van de Wijnstraat. De exacte insnijdingsgrens van de Thuredrith(geul) is hier niet bekend, maar zal vermoedelijk ter hoogte van de Wijnstraat of iets verder in de huidige Voorstraatshaven liggen. Er is hier waarschijnlijk (ook) geen sprake van een scherpe insnijding van die geul. Dit is, vanaf hier in ieder geval herkenbaar in noordelijke richting, waarschijnlijk het geval tot aan de Groothoofdspoort. De zone tussen ongeveer de westelijke zijde van de Wijnstraat tot aan de huidige Voorstraats- en Wijnhaven bestond vermoedelijk uit ondiep water waarin sprake was van rietgroei. Na de initiële insnijding van de Thuredrith(geul) zal deze zich in zuidelijke richting bewogen hebben. De westelijke oeverzone was dus waarschijnlijk een binnenbochtzone en kan in de Middeleeuwen al een aan- en opslibbende zone zijn geweest.

Op deze natuurlijke afzettingen zijn verschillende fases van ophogingen aanwezig, waarbij onderscheid is gemaakt tussen initiële? terpfase(s) en (vroeg) ophogingen. De oudste terpopphogingen zijn gelegen direct ten westen van en langs het bebouwingslint Groenmarkt-Wijnstraat, op het hoogste punt van het Hollandveen Laagpakket (afb. 11, onder rode terpopphoging). Vervolgens is er sprake van uitbreidingen van deze terpopphogingen in noordelijke en zuidelijke richtingen. Dit ophogingspakket heeft uiteindelijk een dikte van circa 3 m. De top van deze ophogingen liggen tussen circa 0 NAP ter hoogte van de Wijnstraat en 2,68 m - NAP op circa 56 m ten noorden daarvan.¹² Verder in noordelijke richting is sprake van een sterk door de mens beïnvloede (ingravings) zone die is geïnterpreteerd als het achtererf van de bewoning op deze terp. Hierbij moet echter wel vermeld worden dat het onduidelijk is waarom deze ophoging destijds is gedetermineerd als zijnde een terp (woonheuvel); er wordt namelijk nergens melding gemaakt van de aanwezigheid van een huis en er is nergens een breedtebegrenzing vastgesteld of vermeld. Er is wel sprake van ingravingen en palen waarvan de oudsten op basis van dendrochronologie zijn gedateerd tussen 1185 en 1204.¹³ Dit valt samen met de oudst bekende vermelding uit 1203 van ophogingen aan de poortzijde waarin de Wijnstraat wordt aangeduid als "*novo dicho*" oftewel de nieuwe dijk.¹⁴ Mogelijk vertegenwoordigt de door Sarfatij genoemde terp-ophoging een initieel ophogingspakket dat op het gehele oppervlak van het (droge) deel van het poortzijde-eilandje is aangebracht gedurende circa de tweede helft / laatste kwart van de 12^e eeuw.

De volgende twee onderzoeken waar informatie over de natuurlijke ondergrond is gedocumenteerd zijn een begeleiding/booronderzoek in de 's Heer Boeijenstraat en de opgravingen met aanvullende boringen op de Botermarkt en aan de Wijnstraat 153, Huis Roodenburch (afb. 7, respectievelijk DDT 1613, DDT 0712 en DDT 0912).

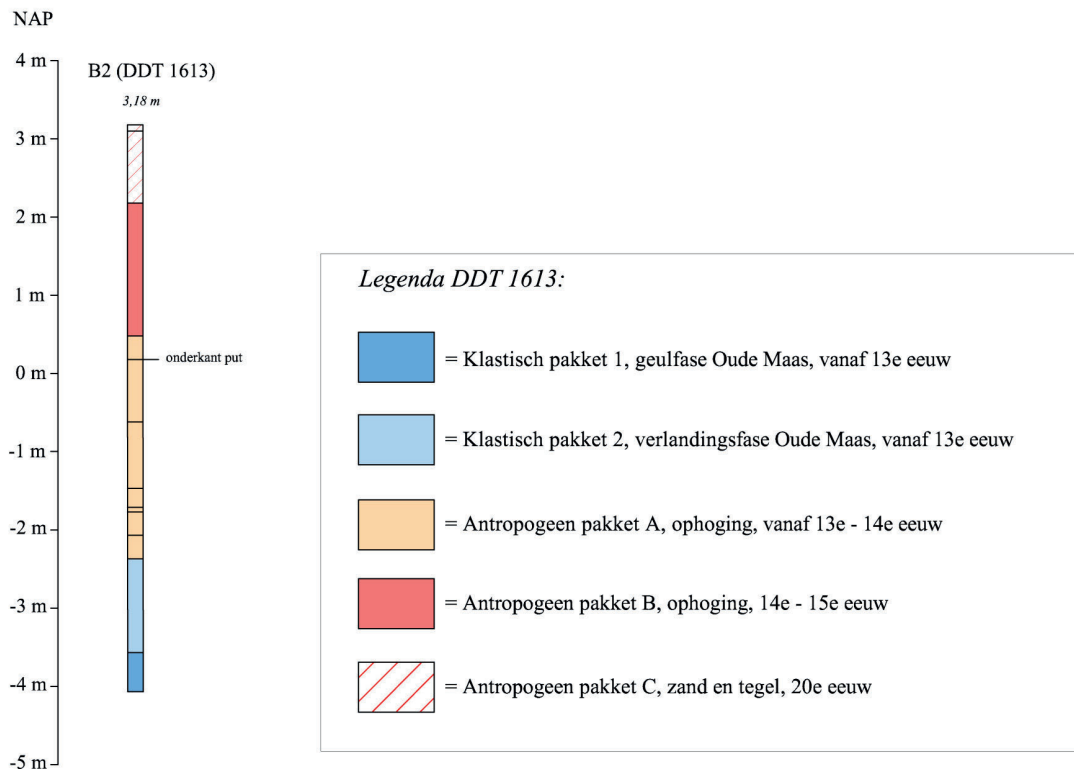
Allereerst het onderzoek in de 's Heer Boeijenstraat in 2018. Dit bestond uit een archeologische begeleiding van het ingraven van een ondergrondse kledingcontainer tot een diepte van circa 0 m NAP en een aanvullende boring tot 4,07 m - NAP (afb. 12).¹⁵ Tijdens dit onderzoek is het dieper gelegen bodemtraject geïnterpreteerd als een geul- en verlandingsafzetting van de proto-Oude Maas, mede omdat er geen veen is aangetroffen. Echter, op basis van omliggende onderzoekslocaties is het aannemelijk dat het Hollandveen Laagpakket dieper gelegen (>4 m - NAP) wel aanwezig zal zijn. De hierop erosief aanwezige, natuurlijke afzetting betreft een energierijke (geul)afzetting met daarin fragmenten baksteen. Dit is lastig te interpreteren aangezien de afzetting hiermee zou dateren vanaf circa het midden van de 13^e eeuw. Het is in afbeelding 12 beschreven als klastisch pakket 2, zijnde een restgeulafzetting maar het zou ook een schoon ophogingspakket kunnen zijn. Geïnterpreteerd naar de bevindingen van Sarfatij op de locatie Waag-Tolbrugstraat Waterzijde kan gesteld worden dat deze locatie zich vermoedelijk bevindt in de zone buiten een aangelegd rivierhoofd/steiger en dat de aanplantingen hier in deze zone dateren uit de (late) 13^e en 14^e eeuw. Dit is gebaseerd op het aangetroffen aardewerk in het oudste, (zekere) ophogingspakket (afb. 12, Antropogeen pakket A).

12 Dit is veel langer/dieper dan wat Sarfatij vermeld, te weten een kleine 30 m (Sarfatij 2007, 53).

13 Sarfatij 2007, pag. 315, tabel 11.

14 Koch 1970, nr. 261.

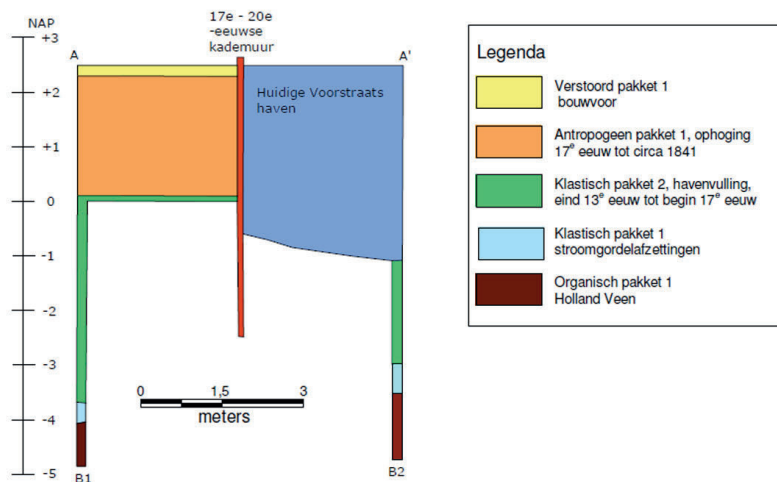
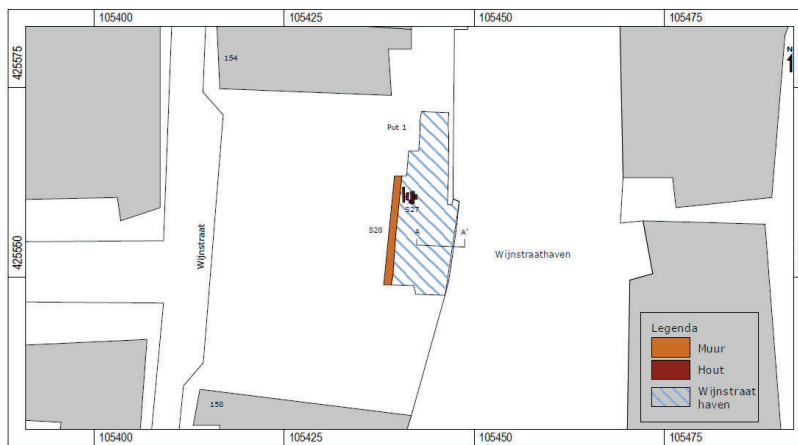
15 Dorst 2018, gemeentelijke projectcode DDT 1613, Archis zaaknr. 4615675100.

Afb. 12. Het bodemprofiel op de locatie 's Heer Boeijenstraat, een containerlocatie in de stoep ter hoogte van de Grote Markt 89 (uit: Dorst, 2018, afb. 10, vakteam erfgoed).

In 2008 zijn herstelwerkzaamheden aan de kademuur van de Botermarkt archeologisch begeleid.¹⁶ Direct aan weerszijden van de huidige kademuur uit de 17^e-20^e eeuw is hier een bodemprofiel opgetekend. Opvallend hier is dat dieper gelegen sprake lijkt te zijn van een intact (komklei-op-) veenpakket, waarvan de top aanwezig is tussen 3-3,8 m – NAP. Zelfs ter hoogte van de westelijke zijde van de huidige Wijnhaven is dit aanwezig. Er lijkt hier dus geen sprake van een diepe insnijding van de Thuredrith(geul) en betreft mogelijk een binnenbocht daarvan. Er zal (vermoedelijk) wel water hebben gestaan, mogelijk als getijdenzone. Waar de exacte watergrens lag ten tijde van de start van de ophogingen hier, is onduidelijk. Naar verwachting betreft het een geleidelijk oplopende oeverzone tussen de op afbeelding 13 aangegeven middeleeuwse kade-/achtergevelmuur S28 en de Wijnstraat.

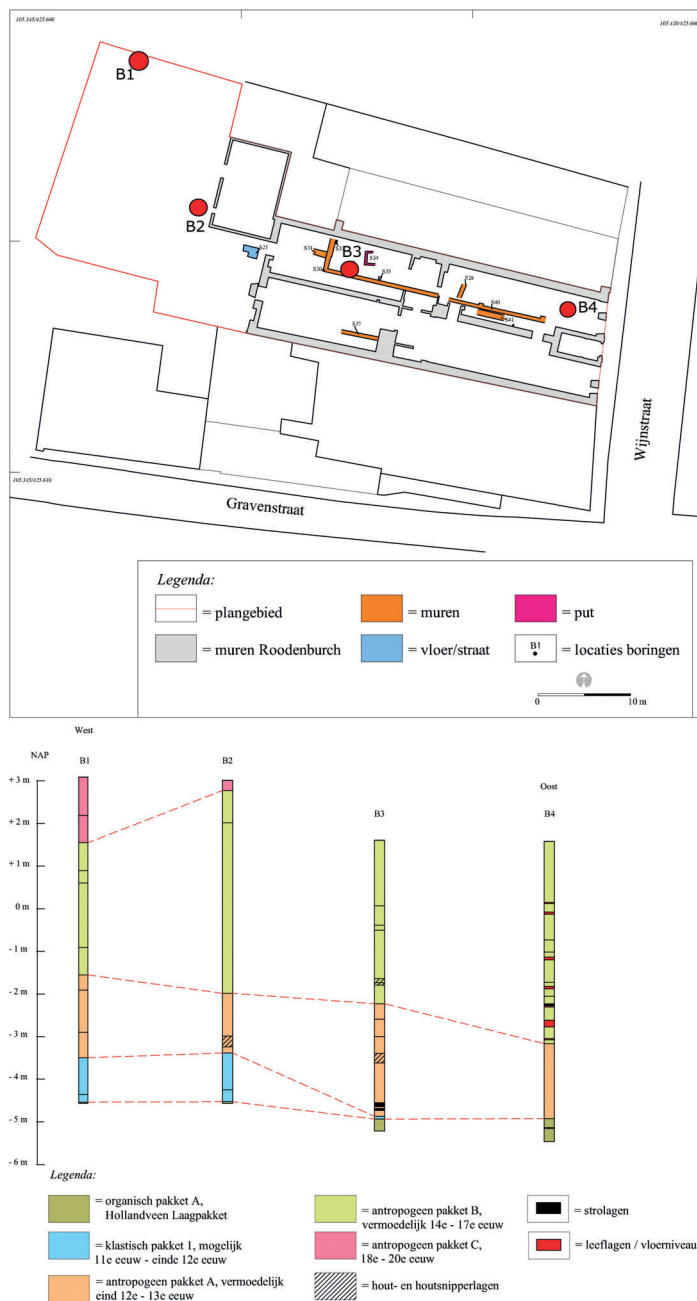
¹⁶ Hos 2008, gemeentelijke projectcode DDT 0725, Archis zaaknr. 2190250100.

Afb. 13. Boven: de ligging van het bodemprofiel A-A' op de locatie Botermarkt. Onder: het bodemprofiel A-A'; dieper gelegen is nog sprake van een veenpakket met mogelijk daarop een komafzetting. De muur S28 is vermoedelijk de kade-achtergevelmuur uit circa 1350 en markeert de middeleeuwse havengrens/loop Thuredrith (uit: Hos, 2008, afbeeldingen 9 en 8).

Even ten noorden hiervan is in 2010 op het perceel van het pand Wijnstraat 153, het huis Henegouwen, een archeologische begeleiding uitgevoerd waarbij ook de dieper gelegen bodem is gedocumenteerd door middel van boringen (afb. 14).¹⁷ Het hoger gelegen deel van het landschap van vóór de start van de ophogingen ligt hier ten westen van de huidige achtergevel van het pand. Hier is (nog) sprake van een relatief dik pakket stroomgordelafzettingen op het Hollandveen Laagpakket. Dit zal zijn afgezet vanuit beide geulen die hier in noordelijke richting dicht bij elkaar gelegen waren. Ten oosten van boring 2 is sprake van een erosie van deze afzetting of (aannemelijker) is hier sprake van de getijden-oeverzone van de Thuredrith(geul). Op deze natuurlijke afzettingen zijn antropogene ophogingen aanwezig die bestaan uit lagen grijs-donkerbruin-grijze klei en zand met in de onderste lagen kleibrokjes en houtskool en in de hogere lagen ook baksteen- en mortelpuntjes. Op verschillende niveaus waren stro- en houtsnipperlagen aanwezig. Het ophogingspakket heeft een dikte van gemiddeld 1,95 m en de top ligt tussen 1,58 m – NAP (4,58 m – mv) in het westen en 3,1 m – NAP (4,7 m – mv) ter hoogte van de Wijnstraat. Dit ophogingspakket is mogelijk dezelfde als de door Sarfatij genoemde terp(en)ophoging. Het kan gedateerd worden tussen de (tweede helft?) 12^e eeuw tot ten minste 1250 of mogelijk 1300. Hierop zijn jongere stadsophogingen aanwezig.

¹⁷ Dorst 2010, gemeentelijke projectcode DDT 0912, Archis zaaknr. 2250247100.

Afb. 14. Boven: het plangebied Wijnstraat 153 met de aangetroffen middeleeuwse bewoningssporen en de locaties van de vier boringen.

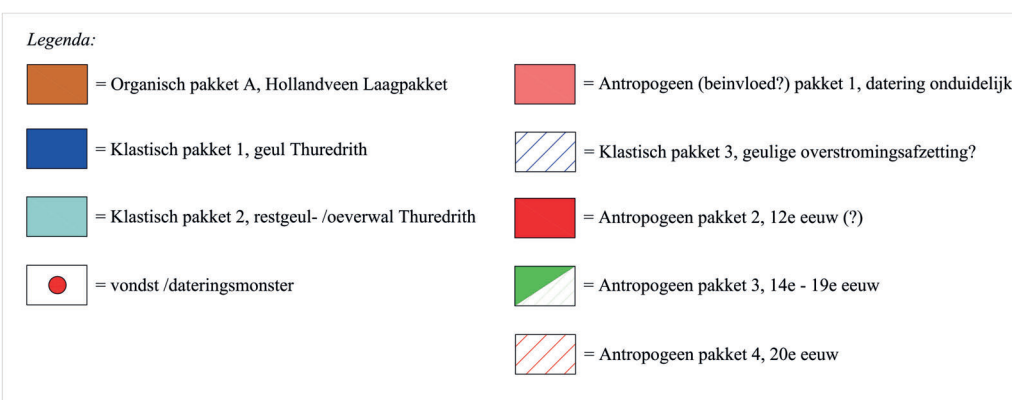
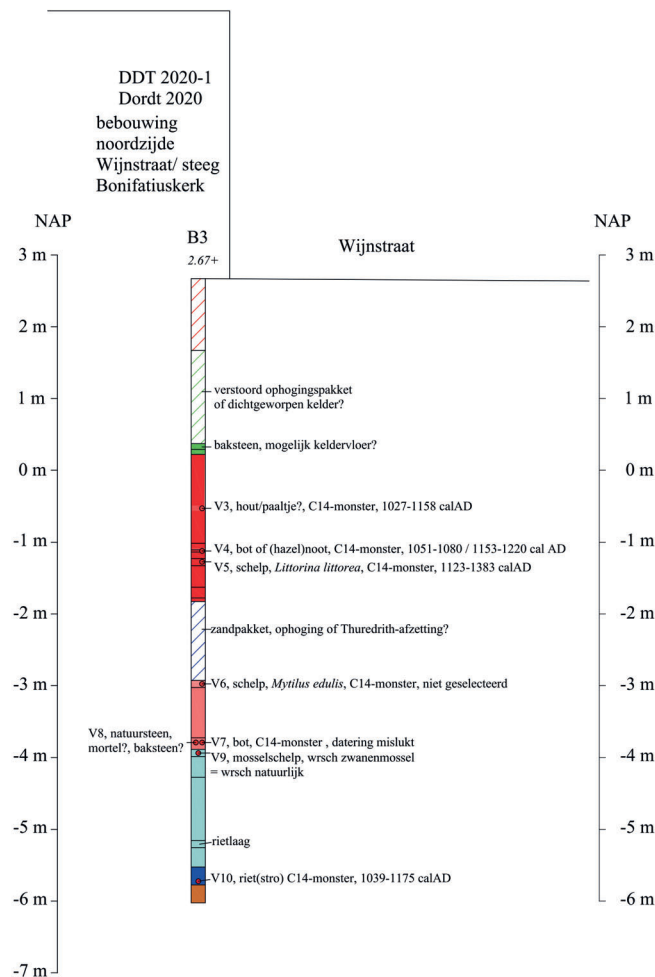
Onder: het west-oost bodemprofiel op basis van de vier boringen (uit: Dorst, 2010, 9 en 7).

Een volgende locatie waarvan bodemgegevens bekend zijn, is de Bonifatiuskerk aan de Wijnstraat 117. In het kader van een geologische inventarisatie van de ondergrond aan de Wijnstraat en Voorstraat is hier in 2020 een boring gezet direct aan de noordgevel van de kerk, aan de westzijde van de Wijnstraat.¹⁸ Hier is het Hollandveen Laagpakket pas op grote diepte aanwezig, namelijk op 5,7 m – NAP. Direct hierop is, vermoedelijk erosief een zandige geulafzetting van de Thuredrith aanwezig. Hierin was veel natuurlijk riet(stro) aanwezig dat is gedateerd tussen 1039 en 1175 na Chr.¹⁹ Hierop was een 1,64 m dik pakket restgeul- of tijdenoeverafzetting aanwezig.

¹⁸ Dorst in prep, gemeentelijke projectcode DDT 2020-1, Archis aanmeldingsnummer 4939763100 (deze is al gesloten omdat de termijn verstreken is, tzt zal een nieuwe Archis melding gedaan worden).

¹⁹ Groningen CIO analysesnr. 22813 (V10).

Hierna volgt een eerste, mogelijk antropogeen pakket, waarin natuursteen en mogelijk mortel en baksteen aanwezig is. Dit lijkt merkwaardig gezien de oudere datering van het bovenliggende ophogingspakket. Dit antropogeen (beïnvloede) pakket is afgedekt door een zandige geulafzetting/overstroming. Beide afzettingen zouden kunnen dateren uit de vroegste fase van aanplempingen/ophogingen, eind 11^e eeuw-begin 12^e eeuw. Hierop is een 2 m dik pakket ophogingen aanwezig waarvan de top op 0,22 m + NAP ligt. Opvallend is de zeer vroege datering van dit laatstgenoemde pakket. Op basis van drie dateringen van monsters uit dit pakket en de stratigrafische positie daarvan, dateert dit pakket uit de eerste helft van de 12^e eeuw (afb. 15, antropogeen pakket 2).²⁰ Hierop zijn jongere ophogingen aanwezig.

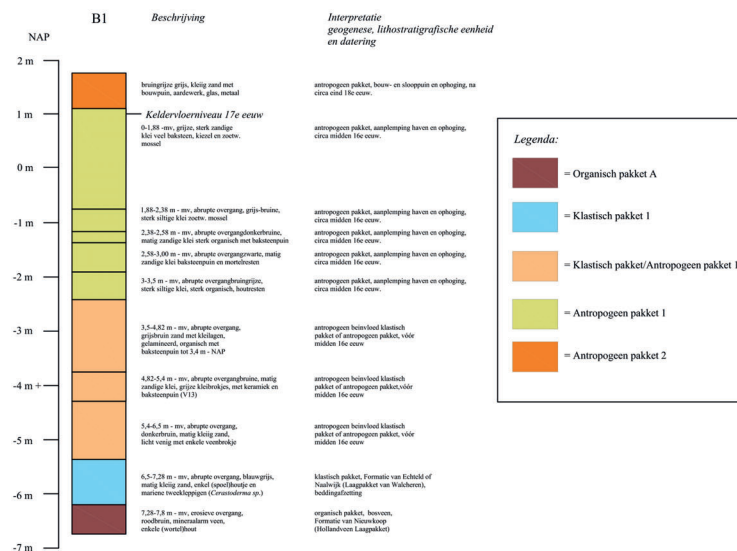

Afb. 15. Het boorprofiel van de boring in het steegje direct ten noorden van de Bonifatiuskerk aan de Wijnstraat 117 (Dorst, in prep.).

²⁰ Groningen CIO analysesnrs. 23232 (V5), 22812 (V4), 22811 (V3).

De laatste en noordelijkste locatie waarvan de diepere bodemopbouw bekend is, is de locatie Hotel Bellevue aan de Boomstraat 37.²¹ Hier is in 2009 een archeologische begeleiding uitgevoerd waarbij ook één boring is gezet (afb. 16). De top van het veen is hier het laagstgelegen, namelijk op 6,2 m – NAP. Hier is de top echter sterk geërodeerd, vermoedelijk al gedurende de insnijding van de Thuredrith(-geul). Echter, de direct op het veen aanwezige afzetting zou ook pas ten tijde van de overstromingen van de St. Elisabethsvloeden uit 1421-1424 kunnen zijn afgezet: op het veen is namelijk een pakket kleig zand aanwezig met de brakwaterkoksels (*Cerastoderma sp.*) die hiervoor als gidsfossiel kenmerkend zijn. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat deze brakwaterkoksels ook in oudere afzettingen voorkomen en dat dit op deze locatie ook het geval kan zijn.

Hierop is een grondpakket aanwezig waarvan de aard onduidelijk is (afb. 16, Klastisch pakket/ Antropogeen pakket 1). Waarschijnlijk betreft het een natuurlijke afzetting die antropogeen beïnvloed is; mogelijk een getijdenzone waar ook grond en afval gedeponeerd is. Het pakket heeft een dikte van 3 m en de top ligt op 2,42 m – NAP. In het pakket zijn klei- en veenbrokken, baksteenpuin en een fragmentje keramiek (mogelijk steengoed 2) aangetroffen. Het dateert tenminste van vóór het midden van de 16^e eeuw; vanaf deze datum is hier namelijk een voortzetting van de stadsmuur aanwezig. Echter, een datering in de 13^e eeuw voor dit pakket is ook mogelijk. Hierop zijn jongere ophogingen uit het midden van de 16^e eeuw aanwezig.

Afb. 16. Het bodemprofiel op de locatie Hotel Bellevue aan de Boomstraat 37 met boven de locatie van de boring (uit: Dorst 2009, afb. 14 en 15).

21 Dorst 2009, gemeentelijke projectcode DDT 0722, Archis zaaknr. 2228678100.

Interpretatie van de geologie van het poortzijde-eiland vóór de start van de ophogingen

Het poortzijde-eiland is ontstaan ná een doorbraak van de Waal/Merwede waarbij één of meerdere geulen in zuidwestelijke richting ontstonden die uiteindelijk aansluiting vonden op de rivier de Dubbel. De exacte ouderdom van de nieuwe geul(en) is onzeker; aangenomen wordt dat het ontstaan ergens in de (Late?) IJzertijd zal liggen, maar een eerdere start in Bronstijd is ook mogelijk. De nieuwe geul kan worden aangeduid als proto-Oude Maas en ter hoogte van de stad Dordrecht is duidelijk dat hier sprake was van ten minste twee geulen. De noordelijke zal verder worden aangeduid als de (proto-) Oude Maas en de zuidelijke als de Thuredrith. In een latere periode, mogelijk rond 800 ná Christus ging een deel hiervan als de Waal via de Noord verder. Op dit punt ligt het noordelijkste deel van het poortzijde-eiland; ter hoogte van de Groothoofdspoort. De noordelijke (proto-) Oude Maasgeul stroomde bij benadering via de huidige Kuipershaven-Nieuwe Haven in zuidwestelijke richting. De zuidelijke Thuredrith(-geul) stroomde vanaf hier in zuidelijke richting om vervolgens ter hoogte van de Tolbrug en het Stadhuisplein in westelijke richting verder te gaan en ter hoogte van de Grote Kerk weer in de noordelijke (proto-) Oude Maas(geul) uit te komen. De Thuredrith was tijdens de Middeleeuwen in gebruik als haven en is nu nog aanwezig als Wijnhaven – Voorstraatshaven. Tussen (proto-)Oude Maas en Thuredrith lag het poortzijde-eiland. De exacte insnijdingsgrenzen van beide geulen is niet overal (goed) bekend, maar op basis van de bekende geologische informatie is wel aan te geven waar, binnen een grens van circa 6 m – mv nog wel sprake is van niet of tot op grote diepte geërodeerd veen. Dit is weergegeven in afbeelding 7 (onder, in bruin).

Van enkele onderzoekslocaties is bekend of er sprake is van een scherpe geulinsnijding dan wel een geleidelijke (getijden)oever. Het is duidelijk dat er in het noorden, waar de beide geulen dichtbij elkaar liggen, sprake is van een sterkere mate van erosie van het veenpakket. Het lijkt erop dat de Thuredrith-geul zich aan de poortzijde niet heel diep heeft ingesneden; het diepere deel (buitenbocht) van deze geul ligt aan de landzijde. Aan de west-/poortzijde van deze geul ontstond hierdoor waarschijnlijk een relatief ondiepe, (getijden)oeverzone die wisselend droog en nat is. Hier was waarschijnlijk sprake van een zone waar veel riet groeide en die nooit veel dieper was dan circa 2 m. Voornamelijk het noordelijk deel van het poortzijde-eiland bestond uit deze zone, maar is ook geheel rondom als randzone aanwezig.²² Vanaf de Groenmarkt/Visbrug is de Thuredrith-geul aan de noordzijde wel diep en scherp ingesneden.

De insnijding van de (proto-) Oude Maas ligt vrijwel geheel op de lijn westzijde Schrijversstraat-Varkenmarkt-midden Sint Suraplein-Lange Gelderse Kade. Echter, vanaf hier was sprake van een geleidelijk oplopende (getijden)oeverzone die wisselend droog en nat was. Of hier ook sprake was van een rietzoom is onbekend, maar wel aannemelijk. Deze rietzoom is op de locatie Grote Kerk (west) en de Bonifatiuskerk (oost) gedateerd in het begin van de 11^e eeuw. Binnen deze (getijden)oeverzones bestaat de top van de natuurlijke afzettingen uit veen met al dan niet een laag oever-/komafzetting vanuit de geulen. De top is hierbinnen aanwezig vanaf circa 3 m – NAP aflopend tot 4 m – NAP en mogelijk tot 6 m – NAP. Een deel van het poortzijde-eiland lag iets hoger; een smalle strook grond waarvan de top aanwezig is tussen circa 2-3 m – NAP (afb. 7, onder in groen). Hier is sprake van een hoger gelegen (minder geërodeerde) top van het veenpakket met daarop al dan niet een lage oeverzone die is gevormd door de (proto-) Oude Maas en Thuredrith. Hier kan mogelijk sprake zijn geweest van min of meer permanent, droog land. Dit deel had al de vorm van de huidige poortzijde, maar was kleiner en smaller; rond de 60 m, tot maximaal circa 95 m ter hoogte van de Grote Markt-Botterdam.

De uiterste westpunt, ter hoogte van de Grote Kerk was altijd al het hoogste punt van het poortzijde-eiland; nu op ca. 2 m – NAP. In noordoostelijke richting neemt het geleidelijk af. Ter hoogte van De Waag ligt de top op 3 m – NAP en in de 's Heer Boeijenstraat waarschijnlijk op 2,36 m – NAP. Verder in noordelijke richting loopt het geleidelijk af naar 3,38 m – NAP aan de achterzijde van het pand Wijnstraat 153, naar 3,88 m – NAP aan de Wijnstraat 117 en naar 6,2 m – NAP aan de Groothoofdspoort.

22 In ieder geval ook op de uiterste zuidwestpunt bij de Grote Kerk.

Vooruitlopend op de bespreking van het menselijk ingrijpen op het poortzijde-eiland; er is hier al sprake van ophogingen gedurende de eerste helft van de 12^e eeuw (Bonifatiuskerk). Verder is er houtwerk uit het laatste kwart van de 12^e eeuw aanwezig op de oudste (terp)ophogingen ter hoogte van Waag-Tolbrugstraat Waterzijde. Ten slotte; de oudste te dateren vondsten ter hoogte van de Grote Kerk dateren uit de tweede helft van de 12^e eeuw. Hier is ook een scherp *terra sigillata* uit de 2^e eeuw gevonden, waarvan niet zeker is of dit diagnostisch is voor aanwezigheid in de Romeinse periode.

3.2. Middeleeuwse (stedelijke) bewoning

3.2.1. Ontwikkelingen ten westen van de Wijnstraat – poortzijde stad (onderzoeksgebieden 1 en 3)

Gedurende de periode late 10^e – begin 11^e eeuw starten in het huidige Dordtse grondgebied de eerste, grootschalige ontginningswerkzaamheden. De start van deze periode is in de binnenstad archeologisch alleen bekend van enkele ¹⁴C-dateringen van de oudste, diepst gelegen, kunstmatige ophogingen aan de landzijde van de stad; de zuidoever van de Thuredrith waarvan de top overeenkomt met de huidige Voorstraat. Dateringen zijn bekend van de locatie Van der Kooghplaats 1 waar de oudste ophogingen dateren uit de periode tussen 1045-1190 cal. AD.²³ Ter hoogte van de Voorstraat 312, het oude Himagebouw, dateert het oudste ophogingspakket uit de periode 1063 en 1312 cal. AD.²⁴

Op het poortzijde-eiland zijn bij verschillende boor- en gravende onderzoeken ophogingen op de natuurlijke afzettingen aangetroffen. Deze locaties zullen hieronder besproken worden in dezelfde volgorde waarin hierboven de natuurlijke geologie is beschreven. Hierbij is al deels sprake geweest van de antropogene ophogingen, die hieronder nader worden besproken.

Op het meest westelijke puntje van het poortzijde-eiland, rondom de Grote Kerk zijn vanaf een diepte tussen 2 tot 3 m – NAP en hoger antropogene ophogingen aanwezig (afb. 7, DDT 1509, afb. 8). Het gaat om gevarieerde afzettinglagen van bruin/bruinigrijze, zandige tot siltige klei maar ook (opgeworpen) veenlagen met daarin klei- en veenbrokken, zandvlokken, hout, fosfaat, stro-lagen, brokjes verbrande klei/leem, mest, dierlijk bot (waaronder een femur met snijspoor), schelp- en visresten, houtskool, een fragment hazelnoot, een brokje kalksteen, brokjes tufsteen, keramiek en een fragment leer met stikselgaatjes. De oudste keramiek betreft een fragment steengoed 1 uit de periode eind 13e – begin 14e eeuw.²⁵ Tijdens een opgraving door Sarfatij zijn scherven uit, voornamelijk, de tweede helft van de 12e eeuw aangetroffen, en daarbij één fragment *terra sigillata* uit de 2e eeuw.²⁶ Het is echter niet aannemelijk dat deze laatste scherp een in-situ object betreft; bewoning in de Romeinse periode is hier niet heel waarschijnlijk. De scherven uit de tweede helft van de 12e eeuw zijn vermoedelijk wel een goede indicatie van de start van menselijk ingrijpen op het poortzijde-eiland. Of dit ook betekent dat er al sprake was van bewoning is onzeker; vermoedelijk gaat het in deze periode nog alleen om het opbrengen van grond om het gebied op te hogen en mogelijk ook al deels voor wat veeteelt, landbouwgrond of ambachtelijke werkzaamheden. De tweede locatie waarvan veel informatie over de (oudste) ophogingspakketten bekend is, is de locatie Tolbrugstraat Waterzijde en Waag (afb. 7, DDT 6801 en 8601). Deze opgravingen liggen deels in en deels direct ten westen van het plangebied Grote Markt. Deze onderzoeken zijn uitgevoerd door de Rijksdienst ROB/RCE tussen 1968 en 1989, stonden onder leiding van dhr. H. Sarfatij en waarvan de resultaten grotendeels zijn beschreven in zijn proefschrift uit 2006 en de publicatie uit 2007.²⁷

23 Het huidige adres is Heer Heymansuysstraat 30-40. Dorst 2014a. Dordrecht projectcode DDT 1312, Archis zaaknr. 2440013100.

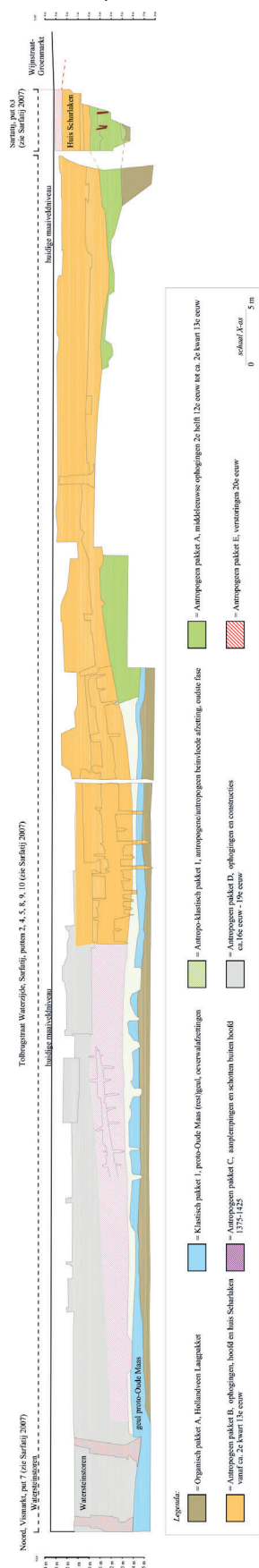
24 Dorst 2022a, Dordrecht projectcode DDT 2022-2, Archis zaaknr. 5158797100.

25 Dorst & De Boer 2017, gemeentelijke projectcode DDT 1509, Archis 4042915100.

26 Sarfatij 2007.

27 Sarfatij 2007 en Sarfatij 1988; in deze laatste vermeld hij een datering van 2^e kwart 13^e eeuw voor de oudste huis Scharlaken, zonder verdere argumenten. In Sarfatij 2007 staat hiervoor een datering van (af) 1275 vermeld.

Van deze locatie is een goed noord-zuid profiel over het poortzijde-eiland verkregen waarbij ook de opbouw van de verschillende ophogingen in kaart is gebracht (afb. 17).

Afb. 17 (zie ook afb. 11). Een bodemprofiel over (vrijwel) het gehele poortzijde-eiland, op basis van verschillende putten van Sarfatij (uit: Sarfatij 2007, put 69, pag. 42, putten 7, 8, 4, 2A, 2, 5, 10, 9, pag. 48 en 49. En interpretatie, pag. 84 en 85. Overgenomen en bewerkt door: Dorst, 2022, vakteam erfgoed).

Op de natuurlijke afzettingen zijn verschillende fases van ophogingen aanwezig, waarbij door Sarfatij onderscheid is gemaakt tussen initiële? terpfase(s) en (vroeg) ophogingen. De oudste terpfogingen zijn gelegen direct ten westen langs de lijn bebouwing Groenmarkt-Wijnstraat, op het hoogste punt van het Hollandveen Laagpakket (afb. 17, antropogeen pakket A en mogelijk ook antropo-klastisch pakket 1). De oudste ophogingen betreffen volgens Sarfatij woonheuvel-ophogingen (terp/hil). Deze zijn te dateren tussen de tweede helft van de 12^e eeuw tot circa het 2^e kwart van de 13^e eeuw. De hoogste top van deze ophogingen ligt direct ten westen aan de Wijnstraat-Groenmarkt op circa 0 NAP en heeft hier een dikte van 3 m. Verder in noordelijke richting neemt het geleidelijk af; op circa 56 m ten noorden van de Wijnstraat ligt de top op 2,68 m - NAP en gaat hier over in een pakket dat ook nog ophoging is of een sterk antropogeen beïnvloede, natuurlijke afzetting is (afb. 17, antropo-klastisch pakket 1). De lengte/diepte van het hogere deel van de ophogingen die Sarfatij aanduidt als woonheuvel (terp) is circa 56 meter.²⁸ De afzetting hierachter (ten noorden hiervan) is door Sarfatij geïnterpreteerd als het achtererf van de bewoning op de woonheuvel (terp). Hier zijn veel ingravingen aanwezig. Het is onbekend of er in deze periode ook daadwerkelijk sprake is van een aaneenschakeling van individuele woonheuvels zoals Sarfatij schetst; er zijn geen dwarsprofielen van die veronderstelde woonheuvels aanwezig/gepresenteerd waaruit blijkt dat het afzonderlijke heuvels waren en er zijn ook geen structuren op/in deze ophogingen aanwezig/gepresenteerd die duidelijk wijzen op de aanwezigheid van huizen.

Er is in deze ophogingen wel sprake van ingravingen en er zijn palen in aanwezig die op basis van dendrochronologische analyse zijn gedateerd vanaf 1185 tot in de start van de 13^e eeuw.²⁹ Dit valt samen met de oudste, bekende vermelding van een ophoging aan de poortzijde uit 1204 waarin de Wijnstraat wordt aangeduid als "*novο dicho*"; oftewel de nieuwe dijk.³⁰ Het is mogelijk dat de door Sarfatij genoemde terp-ophogingen (nog) deel uitmaken van een algemeen, initieel ophogingspakket dat op het gehele oppervlak van het (hogere) deel van het poortzijde-eilandje is aangebracht gedurende circa de tweede helft / laatste kwart van de 12^e eeuw en 1^e kwart van de 13^e eeuw. Vooralsnog lijkt er geen zekerheid dat de bewoning hier startte in de vorm van individuele woonheuvels. De periode waarin dit plaatsvindt, is ook de periode waarin sprake is van een stadswordingsproces; in de late 12^e eeuw en zeker vanaf 1200 is Dordrecht een stad. De mogelijkheid bestaat dat (ook?) de ontginning en ontwikkeling op het poortzijde-eiland een door het jonge stadsbestuur georganiseerd en uitgevoerd project is geweest. Het is dus ook mogelijk dat er hier geen sprake is van verschillende woonheuvels (en eventueel ook bijbehorende houten huizen), maar dat de bewoning/bebouwing hier pas (grootschalig) startte rond het midden van de 13^e eeuw, waarbij veelvuldig sprake kan zijn van vroeg baksteenbouw.

De stad was in de Middeleeuwen in vier kwartieren of wijken onderverdeeld op basis van de verschillende economische activiteiten en status/rijkdom van de bewoners.³¹ Deze verdeling is uit bronnen bekend vanaf 1399, maar kan al gestart zijn vanaf het in gebruik nemen van het poortzijde-eiland. De Tolbrug was het centrum van de verdeling en de vier kwarten betreffen de oostelijke en westelijke delen aan de Land- en Poortzijde van de stad, van elkaar gescheiden door de Tolbrugstraat Landzijde en de Tolbrugstraat Waterzijde (eigenlijk Poortzijde). Het eerste en tweede kwadrant betreffen de poortzijde en op basis van bronnen met betrekking tot de vermogensverdeling lijkt het erop dat de kwartieren van de poortzijde het gebied waren waar (in ieder geval in 1400) de rijken van de stad gevestigd waren. Het gaat dan met name om het tweede kwartier; het deel vanaf de Tolbrugstraat Waterzijde tot het Groothoofd. Deze clustering van elite en rijkdom aan de poortzijde kan mogelijk haar oorsprong gevonden hebben in een gezamenlijk initiatief van deze (bestuurlijke) elite in de late 12^e en begin 13^e eeuw.

Hier aan de poortzijde van de stad verschijnen ook al zeer vroeg grote bakstenen huizen, waaronder Huis Scharlaken (Waag) dat al zou dateren uit het tweede kwart van de 13^e eeuw. Verder zijn hier nog de huizen 't Meelhuys (1275), Brandenborch (1282) en Huis

28 Dit is veel langer/dieper dan wat Sarfatij zelf vermeld, namelijk een kleine 30 m (Sarfatij 2007, 53).

29 Sarfatij 2007, pag. 315, tabel 11.

30 Koch 1970, nr. 261.

31 Herwaarden, de Boer, van Kan en Verhoeven, 1996, 208-216. Deze indeling wordt voor het eerst genoemd in 1399, maar is waarschijnlijk al veel ouder.

Vreuchdenborch (1323). De eerste en laatste lagen aan de havenzijde van de Wijnstraat; 't Meelhuys stond ten zuiden aangrenzend aan het huidige pand Wijnstraat 154 (Huis Denemarken). Uit de tweede helft van de 14^e-eeuw zijn er vele grote bakstenen huizen aan de poortzijde – vaak bij naam – bekend.

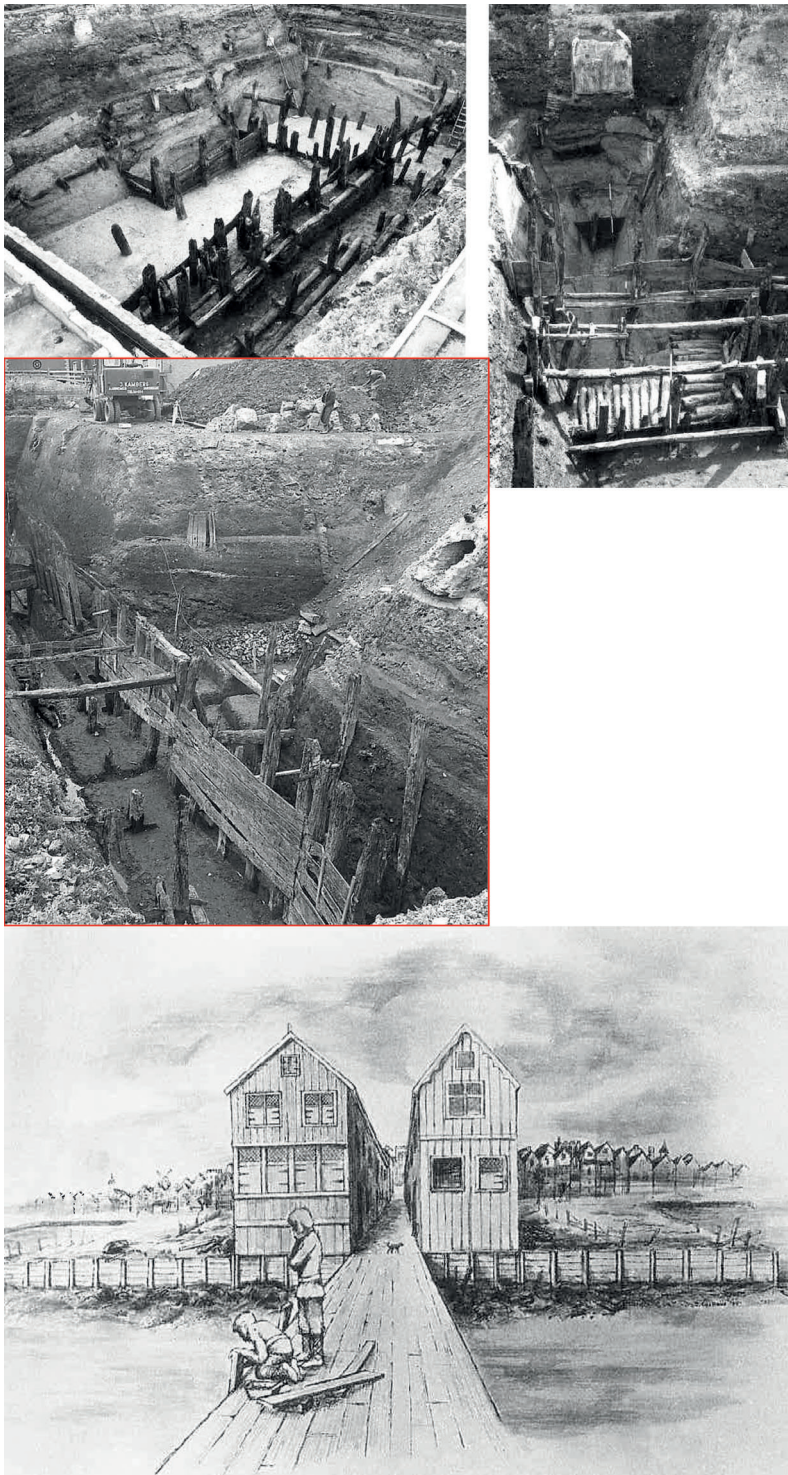
Vanaf circa het tweede kwart van de 13^e eeuw is er ook sprake van uitbreidingen in noordelijke richting. In ieder geval in het verlengde van de Tolbrugstraat Waterzijde ligt een haven-of rivierhoofd dat in het lagergelegen deel richting de Oude Maas(geul) loopt. Dit hoofd bestond uit een soort bekistingen van zware ingeslagen palen (staander-liggerconstructies) met plankschotten waarbinnen grond geworpen is (afb. 18). Deze hadden een breedte tussen 4-6 meter en dateren vanaf de eerste helft van de 13^e eeuw; mogelijk de breedte van de individuele erven/huizen. Dit verlengde rivierhoofd had uiteindelijk een lengte van circa 78 m en op deze afstand vanaf de Wijnstraat wordt uiteindelijk een eerste houten kadebeschoeiing gemaakt. In feite bestond dit dus uit lange steigers waarmee men tot aan de diepere, bevaarbare geulen (gantels) in de rivier reikte. Deze gantels stroomden, sterk in locatie wisselend, tussen de verschillende zandplaten. Een dergelijke havenzone met steigers tot aan deze gantels waar schepen aan konden leggen werd ook wel aangeduid als de "*statboem*", of ook wel stabboom. In het Middelnederlands Woordenboek is het omschreven als: "*een houten wallekant of beschoeiing*" en de tweede betekenis als "*steiger*" of, in hele brede zin "*aanlegplaats*", dus ook als gehele havenzone. In de Dordtse keurboeken, o.a. in 1411, komt naar voren dat met de stabboom de afsluiting van een erf aan het water wordt bedoeld.³²

In de door Sarfatij geschreven teksten wordt met stabboom specifiek de fysieke houten walbeschoeiing bedoeld (afb. 18, op de Tolbrugstraat Waterzijde daterende uit de periode 13^e eeuw - ca. 1325). Deze kadebeschoeiing sloot een uitzonderlijk brede strook van aanplempingen (hoofd) af met een breedte van circa 8 meter. Deze grens ligt in het plangebied op de lijn hoek Waag-Grote Markt en ongeveer Grote Markt 85 en beslaat 1/3, het oostelijke, deel van de Grote Markt (afb. 36, gele lijn).

Deze oudste, houten kadebeschoeiing (stabboom) liep dus in eerste instantie niet over de gehele lengte achter de Wijnstraat-Groenmarkt; er is sprake van de aanleg van aansluitende en doorlopende stroken van losse bekistingen met een uiteindelijke kadebeschoeiing aan het gehele waterfront van de Oude Maas. De top van de ophogingen waarin het houtwerk van dergelijke hoofden/de eerste stabboom én van de oudste (bakstenen) huizen binnen de zone van ca. 78 m uit de Wijnstraat aanwezig zijn, ligt tussen circa 3 m NAP (ca. huidige maaiveld) direct aan de Wijnstraat tot 1,2 m NAP (2,13 m – mv) ter hoogte van de stabboom (afb. 17, antropogeen pakket B). De top van het houtwerk van het rivierhoofd en de stabboom is aanwezig tussen circa 0 en 0,3 m – NAP (3, 1 - 3,4 m – mv).

Ter hoogte van de Wijnstraat ligt het pakket met de oudste structuren vanaf een diepte van ca. 0 m NAP (3,35 m – mv) en ter hoogte van het rivierhoofd tot een diepte van ca. 4 m – NAP (7,28 m – mv).

³² 't Jong 2007, 22-24, 29.

Afb. 18. Boven: een voorbeeld van het houtwerk van één van de bekistingen in de vroege ophogingen uit de eerste helft van de 13e eeuw (Sarfatij 2007, 76). Midden, rood omkaderd: een deel van de houten kadebeschoeiing (stabboom) uit de periode late 13e eeuw-1325, gezien tegen de binnenzijde (Sarfatij 2007, 82). Onder: een reconstructie van de stadsuitbreiding met het rivier-of havenhoofd en de eerste stabboom in de periode rond 1350, gezien vanaf een steiger in het verlengde van de Tolbrugstraat Waterzijde. Aan de straat stonden toen aan weerszijden huizen. Het plangebied Grote Markt ligt hier aan de linkerzijde; de mate van inrichting en bebouwing is onbekend (Sarfatij 2007, 83).

Vanaf het midden/derde kwart van de 14^e eeuw worden doorlopend nieuwe uitbreidingen/ en aanplempingen gerealiseerd in noordwestelijke richting, buiten het oorspronkelijke hoofd (afb. 17, antropogeen pakket C). Ook hier is weer gebruik gemaakt van palen met schotplanken deze zullen in eerste instantie gediend hebben als slibvangers en aansluitend verder zijn opgevuld met aangeplempte grond.

Deze aanplempingen en houten structuren zijn vanaf circa 78 m uit de Wijnstraat aanwezig op een diepte tussen 0,28 - m NAP (3,7 m – mv) en 2 m – NAP (ca. 5,5 m – mv). Deze zijn in het plangebied Grote Markt te verwachten vanaf de bovengenoemde hoek Waag-Grote Markt en ongeveer Grote Markt 85 en beslaan het westelijke 2/3 deel van de Grote Markt tot aan de Varkenmarkt (afb. 37).

De hierboven beschreven staander-ligger constructies van hout waarmee hoofden en caissons/ bakken voor aanplempingen/ophooggrond zijn gemaakt, zijn ook aangetroffen tijdens het proefsleuvenonderzoek op de Grote Markt in 2005 (afb. 19 en afb. 20).³³ De toppen van het houtwerk van deze constructies lagen tussen 0,5 m – 0 m NAP. Er lijken hier twee bakken bij elkaar te komen. Dat is waarschijnlijk te wijten aan de bocht in de Wijnstraat / Wijnhaven / Thuredrith. Op dit knikpunt, tussen deze twee ophoogbakken, zal de 's Heer Boeijenstraat worden aangelegd, als doorgang van de Wijnstraat richting de Oude Maas en sinds 1409 naar de Nieuwe Haven. Op basis van keramiekvondsten kan deze oudste straatfase gedateerd worden tussen 1320 en 1380.³⁴

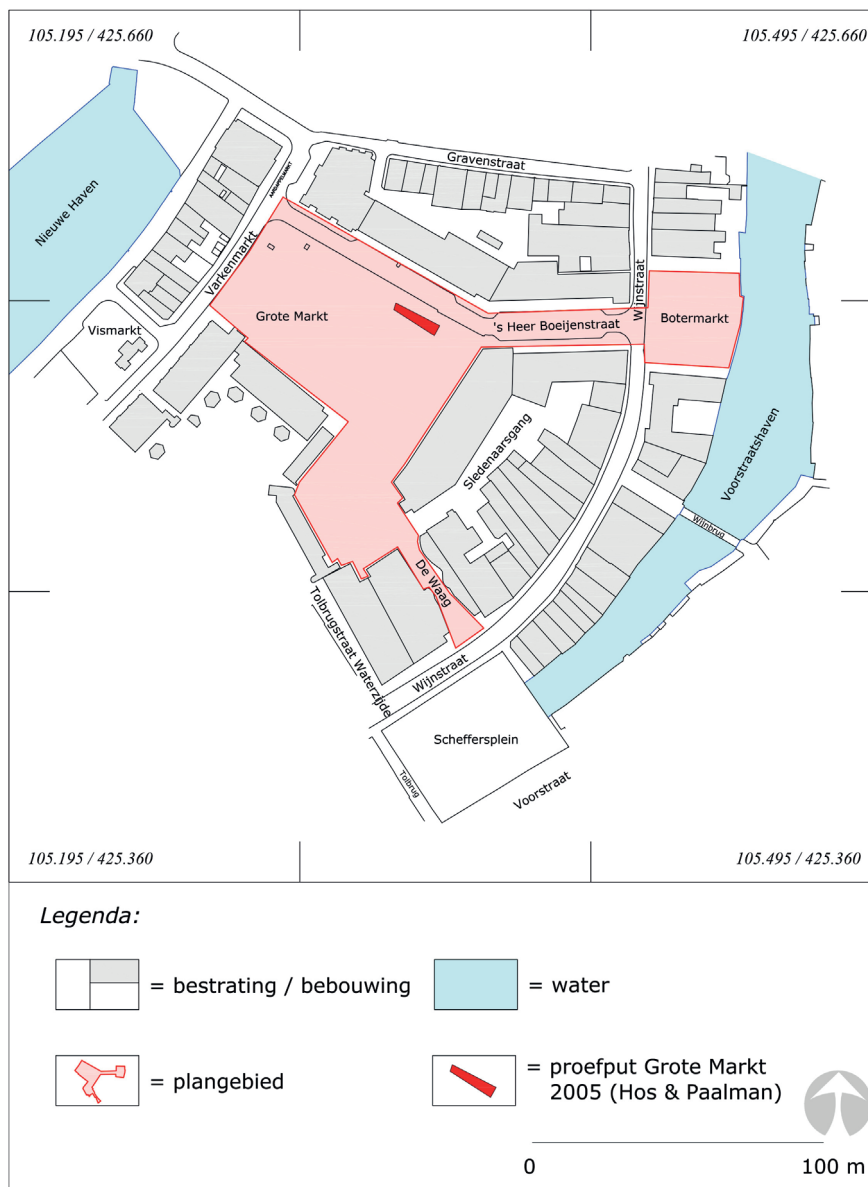
Enkele van de hier opgegraven staanders uit de ophoogbakconstructies zijn gedateerd tussen 1325-1375 en dendrochronologisch ná 1329 AD $\pm$ 6 (staander van structuur 4, zie afb. 20, boven). Daarnaast zijn enkele eikenhouten planken uit de oostelijke structuur 4 dendrochronologisch gedateerd in de periode ná 1331 AD $\pm$ 6 en ná 1341 AD $\pm$ 6 (afb. 20, boven).³⁵

Op basis van vergelijking met de dateringen aan de Tolbrugstraat Waterzijde (vanaf eerste helft van de 13^e eeuw) kan mogelijk gesteld worden dat het proces van landwinning op het poortzijde-eiland van west naar oost is uitgevoerd. Dit is, gezien de gereconstrueerde hoogteligging van het eiland (west = hoger, oost = lager) ook aannemelijk.

33 Hos & Paalman, e.a., 2008. Gemeentelijke projectcode DDT 0501. Archis zaakidentificatienr. 2062570100.

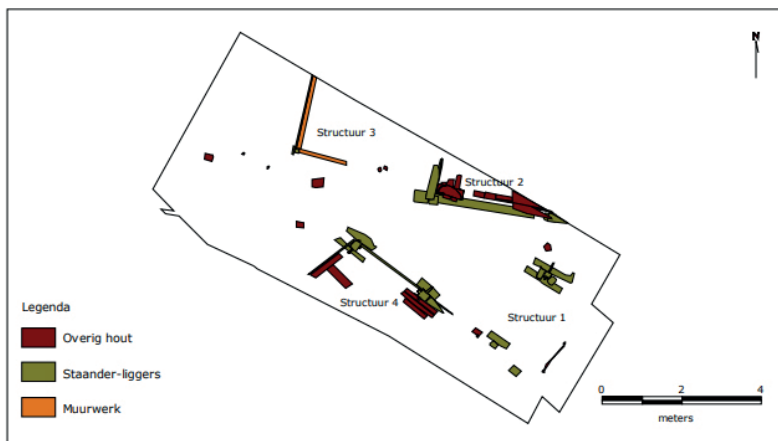
34 Hos & Paalman, e.a., 2008, 31. De oudste historische vermelding van dit straatje is uit 1409 (Van Baarsel 1992, OSA 13, fol. 38).

35 Hos & Paalman, e.a., 2008, 19-23.

Afb. 19. Het plangebied Grote Markt en omgeving op de hedendaagse topografische kaart met daarop de locatie van de proefput die in 2005 op de Grote Markt is gegraven (rood) (Dorst 2022, vakteam erfgoed).³⁶

³⁶ Put is geplot aan de hand van de opgegeven coördinaten in: Hos & Paalman, e.a., 2005, afb. 12 op pagina 17.

Afb. 20. Boven: het in 2005 diepst aangelegde sporenvak op de Grote Markt, op circa 0,5 m – NAP, met daarin houten staander-ligger constructies /caissons uit de periode 1325-1375. Geheel achterin is de bakstenen kelder/beerput uit de tweede helft van de 14^e eeuw te zien (uit: Hos & Paalman 2008, afb. 23). Linksonder: het sporenvak met de houtconstructies/caissons gezien in zuidoostelijke richting (uit: Hos & Paalman 2005, afb. 20). Rechtsonder: enkele van de staander-ligger constructies /caissons in detail (uit: Hos & Paalman 2008, afb. 21 en 22).

In de periode direct volgend op de landwinning op de locatie Grote Markt is er sprake van de aanleg van een straatje dat vanuit de Wijnstraat in westelijke en even verderop met een knik in noordwestelijke richting naar de geul van de Oude Maas/sinds 1409 Nieuwe Haven liep. Dit straatje had een breedte tussen 1,3 en 1,5 m en was in de oudste fase, zoals al genoemd in de periode tussen 1329 en 1380 aanwezig. Het straatje is mogelijk vernoemd naar één van de bewoners van een huis aan weerszijden van de ingang vanaf de Wijnstraat. Vanaf 1409 staat het bekend als "*heer boydens straetken*". Er is wel gesuggereerd dat dit mogelijk de 14e-eeuwse heer Boudijn (Boyden) Puttock is geweest. Dit is later verbasterd tot *sheerbaens straetken*, *Siboris straetken*, *Ciboriestraat* en *Siboriestraatje*. In de 16^e en 17^e eeuw stond het (o.a. bij kinderen) ook bekend onder de naam *schijtstraetken*.³⁷

³⁷ Van Baarsel 1992, 49-50.

De oudste fase was bestraat met (bewerkte) natuursteen (kasseien) en was aan weerszijde voorzien van houten schotten (afb. 21, boven) en de top ligt op 0,47 m + NAP.³⁸ Op basis van keramiekvondsten zal de datering van de oudste fase van dit straatje liggen tussen 1320 en 1380. Uit deze periode dateert ook de oudste bakstenen structuur (afb. 20, boven). Dit was een vierkante bakstenen bak met een steenformaat van 21x10x5 cm.³⁹ De bovenzijde van het restant van deze bak was aanwezig op 1,1 m + NAP en de onderzijde lag op 0,69 m – NAP. Dit was waarschijnlijk een vrijstaande latrine op het achtererf van één van de middeleeuwse huizen aan de Wijnstraat. Deze beerput is in vijf lagen opgegraven en bevatte keramiek, dierlijk afval, metaal en natuursteen. De keramiek betrof 226 scherven van de baksels roodbakkend aardewerk, grijsbakkend aardewerk, steengoed 1 en 2 en Dieburger Waar. Op basis van de keramiek is de beerput te dateren tussen 1335 en 1450. Onder het metaal zijn loodstrips van ramen, een gespje, een tafelmes en een lood-tin insigne met erotische voorstelling. Onder het natuursteen bevindt zich onder andere een fragment van een zandstenen beeld van een zittende leeuw; mogelijk een schouwversiering.

Het straatje kent in de middeleeuwse periode nog drie ophogingsfases (tot en met straatniveau 4). De verschillende nieuwe bestratingen zijn van elkaar gescheiden door nieuwe ophogingen. Alle verhardingen bestaan waarschijnlijk uit bewerkt natuursteen; kasseien.⁴⁰ Het jongste middeleeuwse straatniveau dateert uit het midden van de 15^e eeuw en ligt op 1,15 m + NAP. Vanaf deze periode maakte het straatje een knik in noordwestelijke richting. Deze verandering is waarschijnlijk te wijten aan een verandering in de percelering die ontstond door de aanleg van de Nieuwe Haven in 1409. Langs de straat was vanaf de tweede straatfase ook sprake van bebouwing (perceelscheidingsmuren). In deze tweede straatfase, 2^e helft 14^e eeuw, is er alleen sprake van een muur langs de zuidzijde van het straatje. Deze straatfase was voorzien van een schuine goot (afb. 21, midden en onder).

38 In het rapport staan geen verwijzingen naar spoornummers en bijbehorende dieptes. Dit spoor staat op veldtekening als S83 en de top van dit straatniveau ligt op 0,47 m + NAP. In de rapportage staat dit straatniveau aangegeven als oudste straat (1). In de sporenlijst wordt ook nog melding gemaakt van kasseien (S187) op een diepte van 0,09 m = NAP in het noordprofiel (tekening 12). Dit spoor wordt in de rapportage niet besproken; het is onduidelijk of dit (ook) een straatniveau is.

39 Hos & Paalman, e.a., 2008. Deze structuur wordt in het rapport in afbeeldingen nergens goed aangegeven. Het staat in de kaarten op verschillende wijzen weergegeven als "structuur 1" en "beerput". In de lopende tekst is met betrekking tot de uitwerking hiervan geen directe verwijzing naar deze afbeeldingen, maar wordt gesproken over "één beerput" die hier wordt aangeduid met het spoornummer S50. Er is in dit rapport vanuit gegaan dat dit dezelfde is als de in de kaarten aangegeven "structuur 1" en "beerput".

40 In het rapport wordt m.b.t. tot straatniveau geopperd dat dit mogelijk bestond uit rode plavuizen die op een enkel punt tussen de houten beschotting is waargenomen. Dit zal echter tot een andere spoor hebben behoord; het voorkomen van plavuizen als bestrating is niet waarschijnlijk (Hos & Paalman, e.a., 2005, 31-32).

Afb. 21. Boven: het oudste kasseien-straatniveau van het 's Heer Boeijenstraatje vanaf de periode tussen 1320-1380, gezien vanaf de Grote Markt in de richting van de Varkenmarkt met achteraan de vierkante beerput uit de periode 1335-1450 (Hos & Paalman 2008, afb. 40, vlak 8). Midden: het straatniveau vanaf midden 15^e eeuw (1,15 m + NAP) gezien vanuit de Wijnstraat richting Varkenmarkt met links de perceel-scheidingsmuur (Hos & Paalman 2008, afb. 42). Onder: hetzelfde straatje gezien vanuit de Varkenmarkt in de richting van de Wijnstraat (uit: Hos & Paalman 2008, afb. 43).

In de verschillende ophogingspakketten van de straten en daarbuiten is veel vondstmateriaal uit alle categorieën aangetroffen. De dieptes en diktes van de pakketten waaruit dit materiaal is verzameld, is niet vermeld.⁴¹ Het totaal aan keramiek dat is verzameld tijdens vlakaanleg ligt rond de 6000 stuks. Daarnaast zijn er nog 25 stuks glas, 212 stuks bouwmateriaal, 125 metalen voorwerpen, enkele honderden stuks leer en textielresten, enkele tientallen

⁴¹ Er is wel vermeldt dat er 10 vlakken zijn aangelegd, waarvan de eerste vlakken 1-4 dateren in de periode 1750-1500. Daaronder dateert het tussen 1500-1300. Dateringen op basis van de keramiek. Hos & Paalman, e.a., 2005, 37-39.

houten voorwerpen en 458 stuks dierlijk botafval gevonden. Hieronder waren uiteraard veel behoudenswaardige voorwerpen die geconserveerd zijn. Het gaat om metalen insignes, kinderspeelgoed, een fluitje, loodjes, munten en bestek. Onder het leer zijn resten van schoenen, mes- en zwaardschedes, beurzen en een handschoen. De houten voorwerpen betreffen bouw materiaal, spinstokjes, stoppen, speelschijven, een bal, een bord en een lepel. Veel van de voorwerpen in de verschillende ophogingslagen zullen niet direct toe te schrijven zijn aan de betreffende locatie en hier(rondom) bewoners, maar van elders in het grondpakket zijn terechtgekomen.

Voor wat betreft de aanwezigheid van middeleeuwse bewoningssporen op de Grote Markt kan op basis van dit onderzoek het volgende geconcludeerd worden. Na de aanplempingen in circa de periode 1325-1330 zijn de nieuw verkregen gronden in gebruik genomen als achtererven van verschillende huizen die aan de Wijnstraat stonden. Tot hoever deze in de richting van de huidige Varkenmarkt doorliepen, is onduidelijk. Wel is zeker dat er waarschijnlijk al snel sprake is van een straatje dat vanuit de Wijnstraat in westelijke richting naar de Oude Maas leidde; deze oudste fase van het 's Heer Boeijenstraatje is gedateerd tussen 1329 en 1380. Uit deze middeleeuwse periode is één beerput aangetroffen. Dit was waarschijnlijk een secreet op het achtererf van één van de huizen aan de Wijnstraat. Deze beerput lag in het oostelijkste deel van de Grote Markt en het markeert bij benadering de westelijkste grens waar nog middeleeuwse erfsporen te verwachten zijn. Ook is zeker dat er in de middeleeuwen, midden 14e eeuw, al sprake was van een erfscheidingsmuur langs het ('s Heer Boeijen)straatje.

Ten slotte moet nog vermeld worden dat er in 1962 door de gemeentelijke Dienst Wonen ook een soort archeologisch onderzoek is uitgevoerd. Meer dan enkele foto's waarop archeologische resten te zien zijn, is hiervan niet bekend. Het opgegraven deel betreft het huidige bouwblok aan de zuidoostzijde van de Grote Markt en de aanleg van de huidige 's Heer Boeijenstraat. Uit de foto's is wel af te leiden dat er nog archeologische waarden aanwezig zullen zijn vanaf een diepte tussen circa 1 en 2 meter onder het huidige maaiveld/bestrating. Verder zijn er op de foto's muren, putten/kelders en goten te zien. Aangenomen kan worden dat dit voornamelijk de resten zullen zijn van structuren van en op post-middeleeuwse achterhuizen en -erven. Op de foto's is ook een zware, brede muur te zien die parallel aan de Wijnstraat loopt (afb. 22, onder in rood). Deze ligt op circa 25-30 meter uit de Wijnstraat. Het zou een achtergevel van één van de middeleeuwse huizen kunnen zijn, of de voor- of achtergevel van de vroeg 20e-eeuwse stadsvilla van de familie Lotsy.⁴²

42 Gebouwd in 1907 en gesloopt in 1960.

Foto 1

Foto 2

Foto 3

Afb. 22. Boven: een kaart met de locatie van het plangebied en de fotostandpunten en -richtingen van de opgravingsfoto's uit 1962 (kaart: Drechtmaps, bewerkt door Dorst 2022, vakteam erfgoed). Midden, foto 1: de aanleg van de bebouwing aan de zuidzijde Grote Markt in 1963. Dit is het huidige bouwblok Wijnstraat 167-203, 's Heer Boeijenstraat 2-8, De Waag 3-40 waar in 1962 de ontgraving is uitgevoerd (RAD inventarisnr. 552_318837).

Onder, links, foto 2: het sporenvak onder het bovengenoemde bouwblok, in 1962 gezien vanaf de Wijnstraat in noordelijke richting (RAD inventarisnr. 554_31323).

Onder, rechts, foto 3: het sporenvak ter hoogte van de huidige s' Heer Boeijenstraat en het bouwblok aan de zuidzijde daarvan in 1962, gezien in de richting van de Wijnstraat met op de achtergrond de Boterbeurs aan de Wijnstraat 158. Het hogere muurwerk links is mogelijk muurwerk en een gotenstelsel van de jongere huizen aan het 's Heer Boeijenstraatje/Siboriestraatje (RAD inventarisnr. 554_31321). Op de onderste twee foto's is in rood een zware muur aangegeven. Dit kan van een middeleeuws huis zijn of van de vroeg 20^e-eeuwse stadsvilla Lotsy. Alles ten zuiden daarvan betrof gedurende de Middeleeuwen de achtererven van huizen aan de Wijnstraat.

In het overige deel van het plangebied Grote Markt en omgeving zijn, met uitzondering van de het deelgebied Botermarkt, geen (onverstoorde) bodempakketten te verwachten waarin nog resten van de oudste, bakstenen huizen uit de Middeleeuwen aangetroffen kunnen worden.

Voor wat betreft de middeleeuwse periode ten slotte; langs de westzijde van de Wijnstraat stonden grote, bakstenen huizen. Hiervan zijn op de locatie Grote Markt echter alleen de achtererven aanwezig. Twee locaties binnen het plangebied Grote Markt liggen wel in deze huizenrij aan de Wijnstraat. De eerste is het Huis Scharlaken dat lag in het deel De Waag; deze is al geheel door Sarfatij/ROB opgegraven. De tweede locatie betreft de straat en stoep van de hoek Wijnstraat-'s Heer Boeijenstraat waar mogelijk ook nog resten van dergelijke huizen aanwezig zijn. Eén van de hier te verwachten huizen is Huis Blanckenborch.⁴³ Blanckenborch is van oorsprong vermoedelijk middeleeuws en was tussen 1553 en 1561 in handen van Jan Gijsbrechtsz. van Oirl die het verhuurde. Verder is in belastingkohieren vermeld dat er sprake was van een wijnkelder onder het huis die apart verhuurd was. Vanaf 1561 was het huis (met wijnkelder) van wijnkuiper Willem Thonisz., die het kort na 1580 verkocht aan Mr. Joos de Menin, raadpensionaris van Dordrecht.⁴⁴ Na diens deconfiture (1594) werd het huis in 1595 verkocht aan Damas Barthouts, ambachtsheer van de Sandeling: "... zijn huizinge en erf gelegen tegenover de Wijnkoperskapel, genaamd Blanckenburch, dat hij ontvangen heeft van Willem Thonisz."

In 1623 verkoopt de weduwe van Damas Barthouts het huis aan oudraad Mr. Coenraet Ruijs, licentiaat in de rechten, raad van Zijne Prinselijke Excellentie prins Henrick van Nassau en rentmeester van zijn domeinen van de Hoge en Lage Zwaluwe. In 1646 en 1647 wordt Coenraed Ruijsch tevens genoemd als gedeputeerde in het College van Gecommitteerde Raden bij de Staten van Holland, en in 1652 als burgemeester in Dordrecht. In 1659 is zijn weduwe Maria van Beveren eigenaresse van het huis Blankenberg en in 1677 is het in bezit van zijn dochter Lucretia. Tussen 1681 en 1691 komt het huis in het bezit van mevrouw Droste, en na 1701 van haar erfgenamen. In 1701 wordt de juiste locatie nog eens bevestigd: het tweede huis (ten noorden) vanaf de hoek Wijnstraat -Siboriestraatje.⁴⁵ Dit is nu deels gelegen in de 's Heer Boeijenstraat. In 1709 wordt als eigenaresse gemeld: mevrouw Van Meeuwen. In 1740 verkopen de erfgenamen Van Meeuwen het huis voor fl. 1100 aan Samuel Masson, predikant van de Engelse Gemeente: een huis en erf met een wijnkelder eronder en een tuin erachter, gelegen in de Wijnstraat schuin tegenover de Hengstensteiger.⁴⁶ Deze predikant heeft er maar kort gewoond, want al twee jaar later verkoopt zijn weduwe het huis voor fl. 1300 aan Samuel Gay, eveneens predikant van de Engelse gemeente. In 1832 was het huis (perceelnr. F 636, een huis en erf, zie ook afb. 23) in handen van de wijnkoper Nicolaas Westerouen van Meeteren.

In 1839 komen beide percelen (Wijnstraat B 193 en 194) in het bezit van de familie De Kat, die het in bezit houdt tot in 1905.

3.2.2. Ontwikkelingen ten oosten van de Wijnstraat – de Botermarkt aan de havenzijde (onderzoeksgebied 2)

Uit reetrekkeerslijsten en stedelijke verordeningen is bekend dat er al vanaf de 13^e eeuw sprake was van illegale en later ook legale aanplempingen en bebouwingen aan de havenzijde van de Voorstraat en nieuwe dijk/Wijnstraat, dus in het water van de Thuredrith/ (oude) haven.⁴⁷ Deze door de stad ongewenste ontwikkeling was echter niet te remmen en tegen te houden en werd later legaal; in het derde kwart van de 13^e eeuw staan er waarschijnlijk ook al (stenen) huizen binnen in het deel van de huidige Botermarkt aangezien het ten noorden aangrenzende Meelhuys (het huidige pand Wijnstraat 154; partycentrum Joy) al in 1275 genoemd wordt.

⁴³ Onderstaande gegevens over de eigenaren van het huis Blanckenborch is afkomstig van de Werkgroep Wijnstraat, zoals aangeleverd d.d. 28-11-2017 door dhr. Kees Sigmond, waarvoor veel dank.

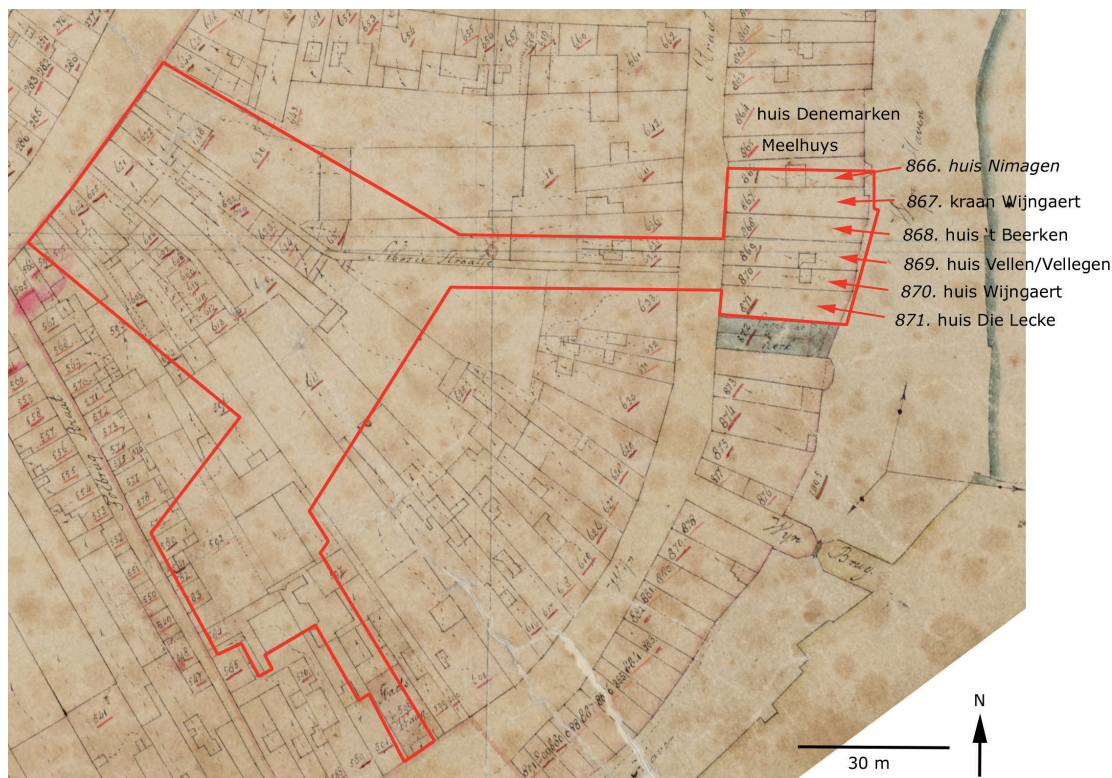
⁴⁴ Meer info over deze man, zie Sigmond 2016: 'Fraude op het stadhuis, of karaktermoord? (1594)', in: Oud-Dordrecht 2016 nr. 2, 145-149.

⁴⁵ RAD 9, ORA 1639 (oud: 803), fol. 34v.

⁴⁶ RAD 9, ORA 1655 (oud: 819), fol. 183.

⁴⁷ Zie vermelding in Sarfatij 2007, p. 304: 1293b:

Dit huis lag op het huidige overkapte erf van het pand Wijnstraat 154 (voormalig Huis Denemercken). Van het voormalige Meelhuys zijn in 2010 bij een zijgevelrenovatie van het pand Wijnstraat 154 sporen van een voormalige haard op de eerste verdieping aangetroffen.⁴⁸ In 1350 wordt hier al een (natuurstenen) kademuur aangelegd; deze bevindt zich onder de Botermarkt vermoedelijk ter hoogte van de achtergevel van het huidige pand Wijnstraat 154.⁴⁹ In het deel van de Botermarkt vanaf deze kademuur tot aan de huidige Wijnstraat zijn naar verwachting de funderingen aanwezig van verschillende, middeleeuwse huizen en de laad-en loskraan De Wijngaert (afb. 23).

Afb. 23. Het deelgebied Botermarkt op de kadastrale minuut uit 1832 met daarop aangegeven de locaties van de percelen waarop verschillende middeleeuwse huizen en de kraan De WWijngaert waren gebouwd-aanwezig waren (minuutplan MIN08037F01, bewerkt door Dorst 2022, vakteam erfgoed).⁵⁰

Op het noordelijkste perceel (nr. 866 op de kadastrale minuut 1832) stond huis Nimagen (Nijmegen), met een vroegste vermelding uit 1391. Het perceel ten zuiden hiervan, nr. 867 was een open steiger waarop de Cleyne of Wijngaertkraan stond. Deze wordt al genoemd vanaf 1419 onder de naam Heer Alaerds craen van Wijngaerden. Tot wanneer deze kraan in gebruik was, is onduidelijk; op kaarten uit 1572 is deze nog aanwezig, maar op een kaart van Guiccardini uit 1633 niet meer. Vermoedelijk is de kraan in de tussentijd afgebroken. Vanaf circa 1672 staat de locatie bekend onder de naam Hengstensteiger en is vernoemd naar de brouwerij De Hengst die hier tegenover stond aan de Wijnstraat. Ten zuiden van de waarschijnlijk open kraansteiger stond op het perceel 868 het huis 't Beerken. Dit huis wordt vermeld vanaf 1498 en wordt in 1731 een suikerraffinaderij genaamd De Suikerkist.

⁴⁸ Informatie en foto's aanwezig in gemeentelijk dossier van Monumentenzorg.

⁴⁹ Op basis van historisch onderzoek met betrekking tot het onderzoek aan de Kop van de Wijnstraat, nrs 12-14. Gemeentelijke projectcode DDT 9511. Niet gepubliceerde documenten door J. Hendriks in projectmap en als startdatering aangegeven op de gepubliceerde sporenkaart waarbij deze oudste kademuur als zijnde van 1350 is aangegeven.

⁵⁰ https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/rce-mediabank/detail/a76c7e2e-94d7-11e5-afec-4732e4e2f865/media/d60056d6-0086-671e-7924-7cd5aaf12929?mode=detail&view=horizontal&q=Dordrecht%20minuutplan&rows=1&page=11&fq%5B%5D=search_s_head_collection:%22Kadastrale%20kaarten%201811-1832%22&sort=order_s_objectnummer%20asc

Hiernaast, op perceel 869 stond het huis Vellen of Vellegen, welke wordt vermeld vanaf 1419. Dit waren oorspronkelijk twee huizen, waarvan de kleinste bekend stond als Ravensjong, vermeld vanaf 1450. Tussen 1663 en 1695 was het huis Vellen het woonhuis van kunstschilder Albert Cuyp. Hiernaast lag het huis Wijngaert, op perceel nr. 870, welke vermeld wordt vanaf 1419, maar waarvan bekend is dat dit al in 1385 aanwezig was, namelijk als woonhuis van Alaerd vanden Wijngaerde. Hij was tevens de eigenaar van de Kleine Kraan/De Wijngaert, een paar erven verderop (nr. 867). Op het laatste perceel dat binnen de huidige Botermarkt valt, perceel nr. 871, stond het huis Die Lecke. Deze wordt vermeld vanaf 1412 en is vanaf 1595 in gebruik als IJzerwaag en vervolgens als bijgebouw van de Wijnkoperskapel (de latere Engelse Kerk, nu Wijnstraat 158).⁵¹

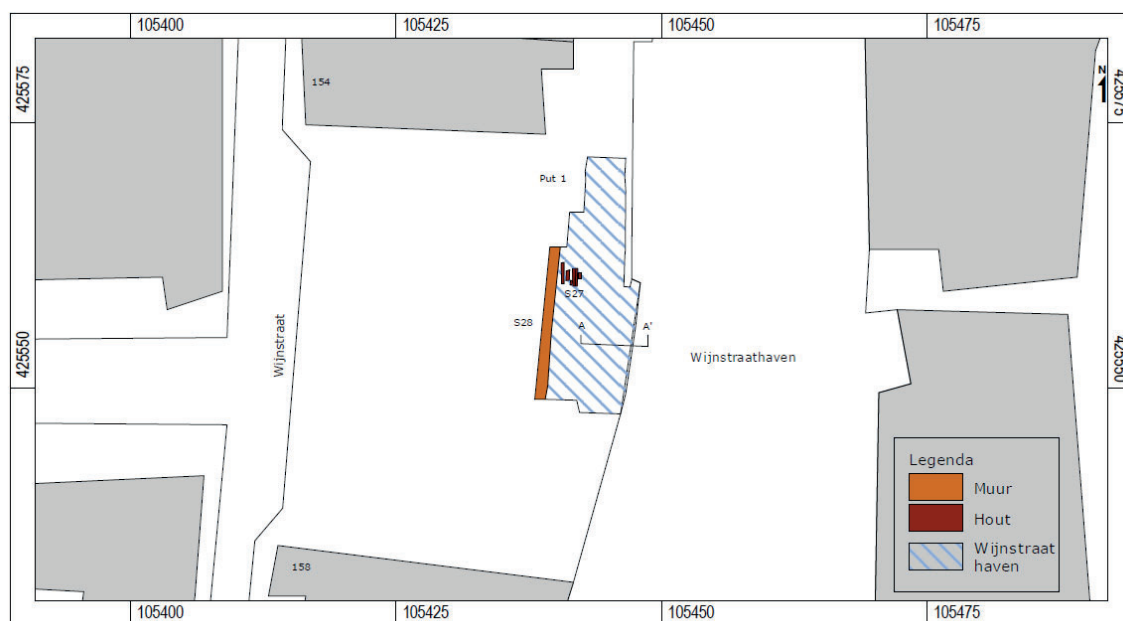
Afb. 24. Een pentekening (voorstudie) van het zuidelijk deel van de Botermarkt door Rutte in 1834, gezien vanaf de Wijnstraat in zuidelijke richting. Hierop zijn drie huizen weergegeven. Dit is helaas geen realistische weergave van de toen aanwezig huizen; Rutte heeft willekeurige huizen uit de Wijnstraat naast elkaar gezet. Het linkerhuis (groen) is Huis Croon van Denemarken, welke in het echt op de zuidhoek Wijnstraat-Nieuwbrug stond. Het pand daarnaast is een naamloos pand (geel). Dit is waarschijnlijk het woonhuis van Alaerd vanden Wijngaerde; Huis Den Wijngaert, dat wel in het rijtje huizen op de huidige Botermarkt stond maar niet hier (zie afb. 23). Het pand daarnaast is het Huis Die Lecke, de latere Yserenwaag (rood) en, het zuidelijkste binnen de huidige Botermarkt. Het pand met de klokkentoren is de Wijnkoperskapel later Engelse Kerk, ter hoogte van iede Boterbeurs, Wijnstaat 158-160 ligt (RAD inventarisnr. 551_36504, bewerkt door Dorst 2022, vakteam erfgoed).⁵²

⁵¹ Alle informatie over de voormalige huizen, kraan en hun eigenaren is afkomstig uit een ongepubliceerd onderzoek van dhr. K. Sigmond van de Werkgroep Wijnstraat van de Vereniging Oud-Dordrecht. Waarvoor hartelijk dank.

⁵² Informatie met betrekking tot de huisnamen komt van dhr. K. Sigmond van de werkgroep Wijnstraat van de Vereniging Oud-Dordrecht. Waarvoor hartelijk dank.

Deze middeleeuwse huizen reikten vanaf de Wijnstraat tot aan de kademuur uit 1350 en hadden daarmee een lengte/diepte van maximaal circa 20-22 meter.

In 2008 zijn op de Botermarkt herstelwerkzaamheden aan de kademuur archeologisch begeleid.⁵³ Hierbij is alleen een put gegraven langs de huidige kademuur en niet langs de Wijnstraat (afb. 25). In de put is op circa 20 uit de Wijnstraat een zware bakstenen muur aangetroffen die parallel aan de huidige kademuur liep (afb. 25, S28).⁵⁴ Dit is vermoedelijk de kademuur uit 1350 en tevens de achtergevel van de grote middeleeuwse huizen die hier stonden. In het water van de haven lag een constructie van liggende planken op zware balken die weer gestut werden door zware palen (S27). De top van de planken lag op een diepte van circa 0,01 m + NAP. De functie hiervan is onduidelijk; mogelijk hadden ze een functie bij het laden en lossen van schepen aangezien het achter het perceel met de kraan De Wijngaert ligt.

Afb. 25. De opgravingsput uit 2008 op de Botermarkt met daarin zwaar, middeleeuws muurwerk op circa 20 m uit de Wijnstraat; de vermoedelijke kademuur uit 1350 en achtergevel(s) van de middeleeuwse huizen (Uit: Hos 2008, afb. 9).

Alle middeleeuwse huizen en de kraansteiger zijn in 1841 gesloopt voor de (nieuw) bouw van de Boterbeurs en de aanleg van de Botermarkt. Uit het onderzoek uit 2008 kan opgemaakt worden dat de ondergrond van de Botermarkt slechts een minimale verstoring kent; tot circa 20 cm -mv. Waarschijnlijk is er in 1841 slechts tot het maaiveld of iets dieper gesloopt. Vermeld moet worden dat hier in 2008 alleen aan de kadezijde is opgegraven; de verstoringsdiepte aan de Wijnstraat kan hier dus van afwijken. Van het ten zuiden gelegen pand, de Boterbeurs aan de Wijnstraat 158-160 is ook de verstoringsdiepte bekend. Hier is in oktober 2017 in pandig een archeologische begeleiding uitgevoerd.⁵⁵ In pandig zijn (voorgevel en zijgevel) muren gevonden van een voormalig huis uit de 14^e – 15^e eeuw, waarschijnlijk de Wijnkoperskapel. Deze funderingen zijn pas aanwezig vanaf een diepte van 0,78 m – NAP (ca. 3,78 m - mv). Het is echter niet aannemelijk dat deze diepte representatief is voor de te verwachten sporen op de Botermarkt aangezien in de huidige Boterbeurs in WO II een ondergrondse schuilkelder is gebouwd.

⁵³ Hos 2008, gemeentelijke projectcode DDT 0725, Archis vondstmeldingsnr. 408705.

⁵⁴ Hier is sprake van een bakstenen (kade)muur, terwijl op de onderzoekslocatie Kop van de Wijnstraat (DDT 9511) gesproken wordt over een natuurstenen kademuur. Zeer waarschijnlijk betreft het echter één en dezelfde kadefasering uit circa 1350; mogelijk is het deels of alleen aan de mondingzijde of onderkant voorzien van natuursteen fundering of bekleding.

⁵⁵ De Koning, 2019, gemeentelijke projectcode Dordrecht DDT 1623, Archis OZ-meldingsnr. 456586100.

3.3. Post-middeleeuwse, stedelijke ontwikkeling

Uit de periode vanaf midden 16^e eeuw zijn de eerste kaarten en tekening bekend waarop de bebouwingssituatie binnen het plangebied Grote Markt-Botermarkt is aangegeven. Op een kaart uit 1550-1551 is te zien dat er rond het midden van de 16^e eeuw sprake is van een gesloten bebouwingslint langs beide zijden van de Wijnstraat en aan weerszijden van het Siboriestraatje (voormalige 's Heer Boeijenstraatje) tot aan de huidige Varkenmarkt (afb. 26). Op de Botermarkt zijn de laad- en loskraan De Wijngaert en de naastgelegen middeleeuwse huizen aanwezig. Een groot (westelijk) deel van het plangebied bestaat uit onbebouwde achtererven van de huizen aan de Wijnstraat, Siboriestraatje en de Tolbrugstraat Waterzijde. Aan de zijde Nieuwe Havenzijde is nu de Varkenmarkt aanwezig, welke voor het eerst is aangegeven in 1590 als "*nieuwe strate*".⁵⁶

Afb. 26. Een uitsnede van een (anonieme) kaart uit de periode 1550-1551 met daarop de bebouwingssituatie.⁵⁷ Op de Botermarkt, het oostelijk deel van de Grote Markt, hoek Wijnstraat-'s Heer Boeijenstraat en hoek Wijnstraat-De Waag is bebouwing aanwezig (bewerkt door Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Deze 16^e- en 17^e-eeuwse bebouwingssituatie is opgegraven tijdens het proefsleufonderzoek in 2005.⁵⁸ Dit niveau ligt direct onder de huidige bestrating, zandbed en licht verstoorde top bewoningslaag. Het correspondeert met het jongste straatniveau dat gedateerd kan worden in het midden van de 16^e eeuw.⁵⁹

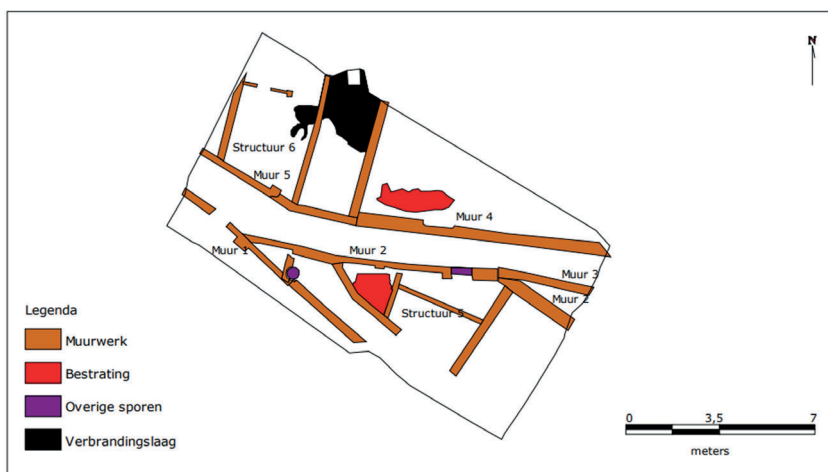
⁵⁶ Van Baarsel 1992, 116.

⁵⁷ Deze is (vrijwel) identiek aan de kaart van Braun en Hogenberg in ca. 1572 in de *Atlas: Civitates orbis terrarum, in aes incisae et descriptione illustratae*, Keulen 1572-1618, 6 delen en wel uit: 'Urbium praecipuarum totius Mundi Liber Tertius', opgedragen door de auteurs aan Gebhard, aartsbisschop van Keulen, 1593. Mogelijk is dit een eerste versie en al gemaakt door Hogenberg. Zie ook: RAD inventarisnr. 551_15025.

⁵⁸ Hos & Paalman, e.a., 2008. Gemeentelijke projectcode DDT 0501. Archis zaakidentificatienr. 2062570100.

⁵⁹ Hos & Paalman, e.a., 2008, 33. De oorspronkelijke kasseien van dit straatniveau waren vrijwel allemaal weg.

Het straat- en loop-/leefniveau uit de periode 1650-1750 ligt tussen 2,17 en 2,23 m + NAP (ca. 0,9 m – mv/straatniveau, zie afb. 27). Het straatje, Dit straatniveau, in deze periode Siboriestraatje genoemd, heeft een breedte van circa 1,5 a 2 m; net genoeg om elkaar te kunnen passeren. Een vergelijkbare bebouwingssituatie is ook aanwezig langs de huidige Varkenmarkt, al kunnen hier wel wat grotere huizen verwacht worden.

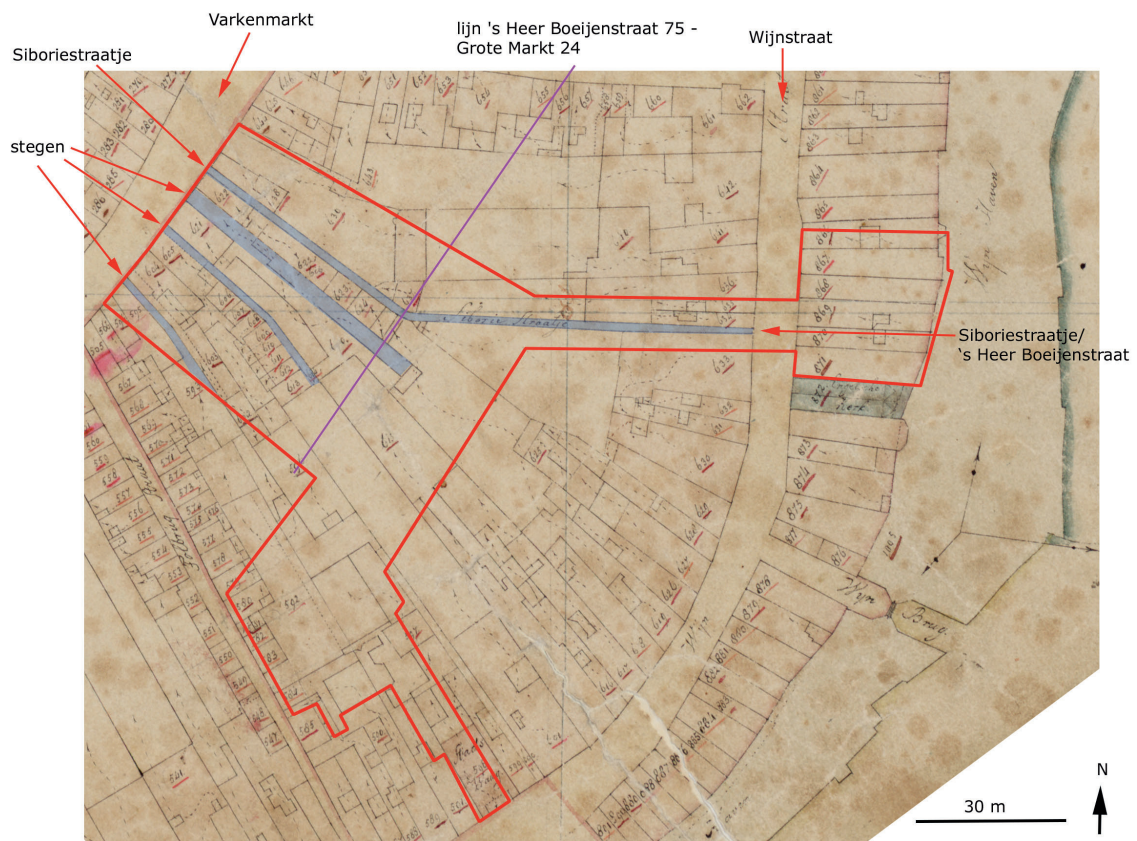

Afb. 27. Boven: opgravingsvlak 2 met daarin straatniveau 5 met aan weerszijden bebouwing, gezien in de richting van de huidige 's Heer Boeijenstraat-Wijnstraat. Dit is de bebouwingssituatie gedurende de periode tussen circa 1550-1750. Op de voorgrond is een dwarsmuur in het Siboriestraatje te zien. Deze afsluiting dateert uit 1851 (Hos & Paalman 2008, afb. 35).

Onder: samengestelde vlaktekening, vlak 2 van bovengenoemde periode (uit: Hos & Paalman 2008, afb. 34). De vermelde brandlaag in structuur 6 dateert uit het begin van de tweede helft 18^e eeuw. Deze bouwphase van structuur 6 hoort waarschijnlijk bij het huis/gebouw dat is aangegeven op perceel 639 van de kadastrale minuut uit 1832 (afb. 28).

Deze bebouwingssituatie blijft vrijwel geheel bestaan tot in het begin van de 19^e eeuw (afb. 28). Ten zuiden van en parallel aan het Siboriestraatje lopen drie zijn achteruitgangen en kleine steegjes, komende vanaf de Varkenmarkt. De stegen kunnen echter ook hun oorsprong gevonden hebben als achteruitgangen van de grote huizen aan de Wijnstraat, bijvoorbeeld als in- en uitgangen voor de paarden en koetsen. Aan weerszijden hiervan is nu bebouwing aanwezig. De aard en het ontstaan van deze bebouwing is onbekend; mogelijk is het ontstaan als een soort hofjes stichting waarbij welgestelden kleine huisjes lieten bouwen voor de minder bedeelden. Echter, deze bebouwing is niet als zodanig in historische bronnen vermeld. De erven hiertussen behoren deels nog steeds tot de grote (van oorsprong) middeleeuwse huizen aan de Wijnstraat; deze bewoners gebruiken deze achtererven in ieder geval als achteruitgang voor koetsen, paarden en bevoorrading.

Al deze nieuwe inrichtingen en bebouwingen zullen dateren uit de periode 17^e-19^e eeuw en zijn binnen de huidige Grote Markt aanwezig ten noordwesten vanaf de voormalige knik in het Siboriestraatje; circa de lijn 's Heer Boeijenstraat 75 - Grote Markt 24 (afb. 28).

Afb. 28. Het plangebied op de kadastrale minuut uit 1832 met daarop aangegeven het Siboriestraatje (het middeleeuwse 's Heer Boeijenstraatje) met knik en drie ?achteruitgangen / steegjes naar de Varkenmarkt, welke dateren uit de periode 17^e – 19^e eeuw (minuutplan MIN08037F01, bewerkt door Dorst 2022, vakteam erfgoed).⁶⁰

Voor de periode begin 19^e eeuw staan er in de aanwijzende tafels van de kadastrale minuut van 1811-1832 de volgende eigenaren vermeld (afb. 29).

60 https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/rce-mediabank/detail/a76c7e2e-94d7-11e5-afec-4732e4e2f865/media/d60056d6-0086-671e-7924-7cd5aaf12929?mode=detail&view=horizontal&q=Dordrecht%20minuutplan&rows=1&page=11&fq%5B%5D=search_s_head_collection:%22Kadastrale%20kaarten%201811-1832%22&sort=order_s_objectnummer%20asc

Straat	Kadastraal nummer	Eigenaar	Beroep	Type opstal
hoek Wijnstraat- 's Heer Boeijenstraat	636	Nicolaas Westerouen van Meeteren	wijnkopers	huis en erf
	635	Nicolaas Westerouen van Meeteren	wijnkopers	huis en erf
	634	Nicolaas Westerouen van Meeteren	wijnkopers	huis en erf
	633	Herman de Kat	koopman, bankier	huisgebouw en erf
Straat	Kadastraal nummer	Eigenaar	Beroep	Type opstal
Grote Markt, oostzijde	633	Herman de Kat	koopman, bankier	huisgebouw en erf
	619	Bastiaan de Kat		huisgebouw en erf
	615	Nicolaas van Nerum	kuiper	lakmoesfabriek en erf
	601	Pieter Blusse van Zuidland	raadslid, boekhandelaar	huis en erf
Straat	Kadastraal nummer	Eigenaar	Beroep	Type opstal
hoek De Waag	596	Stoop als in huwelijk hebbende A.C.G.T. Hooft (?)		erf
	597	Stoop als in huwelijk hebbende A.C.G.T. Hooft (?)		pakhuisen
	584	Obbe Obbes Faassen		huis
	583	Johannes Nienkemper	timmerman	huis
	582	Samuel van den Abeelen	pakhuisnecht	huis
	581	Pieterella den Hartog		huis en erf
	579	Samuel van den Abeelen	pakhuisnecht	huis en erf
	592			
Straat	Kadastraal nummer	Eigenaar	Beroep	Type opstal
Grote Markt, westzijde en Varkenmarkt	595	Stoop als in huwelijk hebbende A.C.G.T. Hooft?		pakhuis
	596	Stoop als in huwelijk hebbende A.C.G.T. Hooft?		erf
	602	Andries van den Weg en zn	kuiper	huis en erf
	603	Andries van den Weg en zn	kuiper	huis en erf
	604	Egbertus Johannes van Well	schilder	huis en erf
	605	Bastiaan de Klerk	sloper	huis en erf
	606	Bastiaan de Klerk	sloper	huis
	607	Bastiaan de Klerk	sloper	huis als loods
	608	Huybert Berg	schilder	huis en erf
	609	Arnoldus Landmeeter	sloper	stal en erf
	610	Dirk de Klerk	sledenaar	stal en erf
	611	Dunkin 't Veld	sledenaar	stal en erf
	612	Bastiaan de Klerk	sloper	stal en erf
	613	Adrianus van Well	loodgieter	pakhuis
	614	Metje van Barle		erf
	620	Stad Dordrecht		stal, loods en erf
	621	Christaan den Boer	sloper	huis en erf
	622	Adrianus Magendans/Pieter Pandmeeter		huis en erf, wagenhuis en erf
	623	Pieter Pandmeeter		huis
	624	Henricus Johannes van Buul	Rooms Katholiek priester	huis en erf
	637	Nicolaas Westerouen van Heeteren	Wijnkopers	huis en erf
	638	Martinus Kamermans		huis en erf
	639	Dordrecht	het departement tot nut van het algemeen	huisgebouw en erf
Straat	Kadastraal nummer	Eigenaar	Beroep	Type opstal
Botermarkt	866	Jacobus de Koning	notaris	huis en erf
	867	Dordrecht	het departement tot nut van het algemeen	erf (voormalige kraansteiger)
	868	weduwe Van Baale (van Johan Christiaan de Klerk)		huis
	869	Hendrik Smaasen		huis en erf
	870	Daniel van Buuren		huis en erf
	871	Stad Dordrecht		huis en pakhuis

Afb. 29. De eigenaren van de percelen in het plangebied zoals vermeld in de aanwijzende tafels behorende bij het minuutplan MIN08037F01 (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Op de hoek Wijnstraat-'s Heer Boeijenstraat staan aan weerszijden van het Siboriestraatje enkele huizen. Ten noorden van het straatje liggen drie percelen met daarop huizen en achtererven die allen in bezit zijn van Nicolaas Westerouen van Meeteren, wijnkoper(s). Het huis op het noordelijkste perceel (nr. 636) is het middeleeuwse Huis Blanckeborch. Ten zuiden van het straatje is het perceel 633; het huis en erf van Herman de Kat (1784-1865, afb. 30 links). Ook dit huis dateert zeer waarschijnlijk uit de middeleeuwen en is gesloopt voor de bouw van de stadsvilla van Lotsy (1907). Herman de Kat was heer van Barendrecht en Carnisse en Dordts bankier en kunstverzamelaar. Hij behoorde tot de stedelijke elite familie De Kat en was een zoon van bankier Otto de Kat en Pieterella Lukwel.

Hij trouwde in 1813 met Suzanna Wilhelmina Leijendekker (1788-1851) uit welk huwelijk vier kinderen geboren werden. De Kat was lid van de door zijn vader opgerichte firma Otto de Kat & Zn., kassiers en commissionairs in effecten. De Kat bezat een beroemd kunstkabinet dat op 31 mei 1855 vereerd werd met een bezoek door koningin Sophie, de echtgenote van Willem III.⁶¹ Een deel van het achtererf van dit perceel loopt door tot in het oostelijk deel van de huidige Grote Markt.

Van een groot aantal monumentale panden aan de Wijnstraat zijn alleen de achtererven in het plangebied aanwezig. Deze zijn aanwezig in het oostelijk deel van de Grote Markt; bij benadering ten oosten van de lijn 's Heer Boeijenstraat 75 - Grote Markt 24 (afb. 28). Het gaat om de percelen 633, 619, 615 en 601. De eerste (633) is in bezit van de hierboven besproken Herman de Kat en betreft een huis met erf. Het belendende perceel (619) is in bezit van Bastiaan de Kat (familie van Herman de Kat) welke ook werkzaam was in de firma De Kat. Dit perceel bestaat uit een huis, gebouw en erf. Hiernaast lag een uitgestrekt perceel (615) welke in bezit was van de kuiper Nicolaas van Nerum. Het perceel bestond uit een erf met een lakmoesfabriek.⁶²

Het hiernaast gelegen perceel is het onbebouwde achtererf van perceel 601, dat in bezit was van Pieter Blussé van Zuidland (1786-1869), raadslid en boekhandelaar (afb. 30 rechts).

Afb. 30. Links: een lithografie naar een schilderij (door A. Lamme) met portret van Herman de Kat, gedateerd 1840-1865 (RAD inventarisnr. 551_15662). Rechts: foto van dhr. Pieter Blussé van Zuidland, gedateerd 1855-1865 (RAD inventarisnr. 552_321778). Beiden behoorden tot de families van de stedelijke elite.

Ten zuiden/westen hiervan lag het huis Scharlaken/De Waag (598), welke door Sarfatij/ROB is opgegraven. Ten westen hiernaast lagen verschillende percelen langs de oostzijde van de Tolbrugstraat Waterzijde. Het gaat om een aantal huizen en (achter)erven met de kadastrale nummers 579-584, 596, 597 en 592 (afb. 28).

⁶¹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Herman_de_Kat

⁶² Bij de productie van lakmoes werd met behulp van ammoniak uit urine, kalk en korstmossen een kleurstof geproduceerd. Het was een productieproces waarbij veel water nodig was en dat nogal stankoverlast gaf. De aanwezigheid van een dergelijke fabriek op deze bebouwde locatie is vrij opmerkelijk.

De percelen 596 en 597 zijn nog langgerekte achtererven van huizen aan de Wijnstraat. Hierbij staat als eigenaar vermeld: Stoop als in huwelijk hebbende A.C.G.T. Hoofd. Dit geldt ook voor het perceel 595 aan de Varkenmarkt. Deze percelen bestaan uit een erf en pakhuizen.

De andere percelen zijn huizen en erven die aan de Tolbrugstraat Waterzijde lagen. Hier woonden onder andere Obbe Obbes Faassen, Johannes Nienkemper (timmerman), Samuel van den Abeelen (pakhuisknecht) en Pieterella den Hartog. Dit zullen minder welgestelde arbeiders zijn dan de bewoners aan de Wijnstraat.

Bewoners uit een vergelijkbare lagere socio-economische klasse zijn te vinden in het westelijke deel van de Grote Markt en langs de Varkenmarkt. Deze percelen lagen aan weerszijden van het westelijk deel van het Siboriestraatje, ten zuiden van de huidige Varkenmarkt en enkele achtererven van grote huizen aan de Wijnstraat. Het gaat om de percelen 602-614, 620-624, 637-639 (afb. 28). Op deze percelen staan (kleine) huisjes met erven, stallen en erven, pakhuizen, loodsen en een wagenhuis. Ze zijn in bezit van personen met beroepen als kuipers, schilders, slopers, sledenaars en een loodgieter. Ook hier gaat het om een buurt van minder welgestelde arbeiders. Opvallend is dat er nogal wat percelen in bezit zijn van één en dezelfde persoon en dat er sprake lijkt te zijn van meerdere familieleden die hier percelen in bezit hebben. Het gaat hier om twee personen van de familie Van Well en de familie De Klerk.

Een andere opvallende persoon is Henricus Johannes van Buul; een Rooms Katholiek priester (pastoor) woonachtig in Amsterdam en vanaf 1842 bisschop van Haarlem. Hij was in bezit van een huis en erf op perceel 624k. De percelen 637, 638 en 639 zijn zeer lange erven. De oostelijkste (637) maakt nog deel uit van het huis van Nicolaas Westerouen van Meeteren, de wijnkoper aan de Wijnstraat. Dit perceel loopt tot aan de knik in het Siboriestraatje. Het laatste perceel is nummer 639; een huis en erf. Het huis lag merkwaardig op het achterste deel van de erven aan de Wijnstraat maar had waarschijnlijk een zelfstandige uitgang/ingang aan de Varkenmarkt. Het is in bezit van de stad Dordrecht en behoorde tot het Departement tot Nut van het Algemene (deel van kadastrale nrs. 640 en 641, evenals perceel 620). Voor welk doel het in eerste instantie is gebouwd en gebruikt, is onbekend; mogelijk is het opgezet als school (afb. 28).

Ten slotte zijn er nog de percelen op de huidige Botermarkt. Hier staan nog steeds, de inmiddels verbouwde, middeleeuwse huizen langs de Wijnstraat. Deze zullen nog steeds in handen zijn van leden van de stedelijk elite. Van één eigenaar (perceel 866) is het beroep bekend; het gaat om de notaris Jacobus de Koning die woonde in het middeleeuwse Huis Nimagen. Het perceel ten zuiden hiervan (867) is nu aangeduid als erf; dit is de voormalige steiger van de kraan De Wijngaert, welke nu in bezit is van de stad Dordrecht. De drie percelen ten zuiden zijn nog in privaat bezit, maar het laatste perceel (871) is ook al in bezit van de stad. Niet veel later worden al deze huizen en de kraansteiger door de stad opgekocht, waarna alles in 1841 is gesloopt.

In de periode tussen circa 1832 en 1923 veranderden er verschillende zaken, maar de algemene indeling blijft redelijk hetzelfde. De grootste veranderingen zijn te vinden in de hoek Wijnstraat-Siboriestraatje en in de noordwesthoek van de huidige Grote Markt (afb. 31).

Afb. 31. Een uitsnede van een stadsplattegrond uit 1923 met daarop bij benadering in blauw de hedendaagse topografie en in rozeod het plangebied aangegeven. De grote verschillen met de kadastrale minuut betreffen het pand van de Vleeshal uit 1834 (vanaf 1854 in gebruik als Joodse Synagoge, hier Israëlische Kerk genoemd), het daarachter gelegen gebouw dat als Joodse school in gebruik is en de aanwezigheid van de stadsvilla van Lotsy aan de Wijnstraat/in de 's Heer Boeijenstraat (stadsplattegrond 1923, bewerkt door Dorst 2022, vakteam erfgoed).⁶³

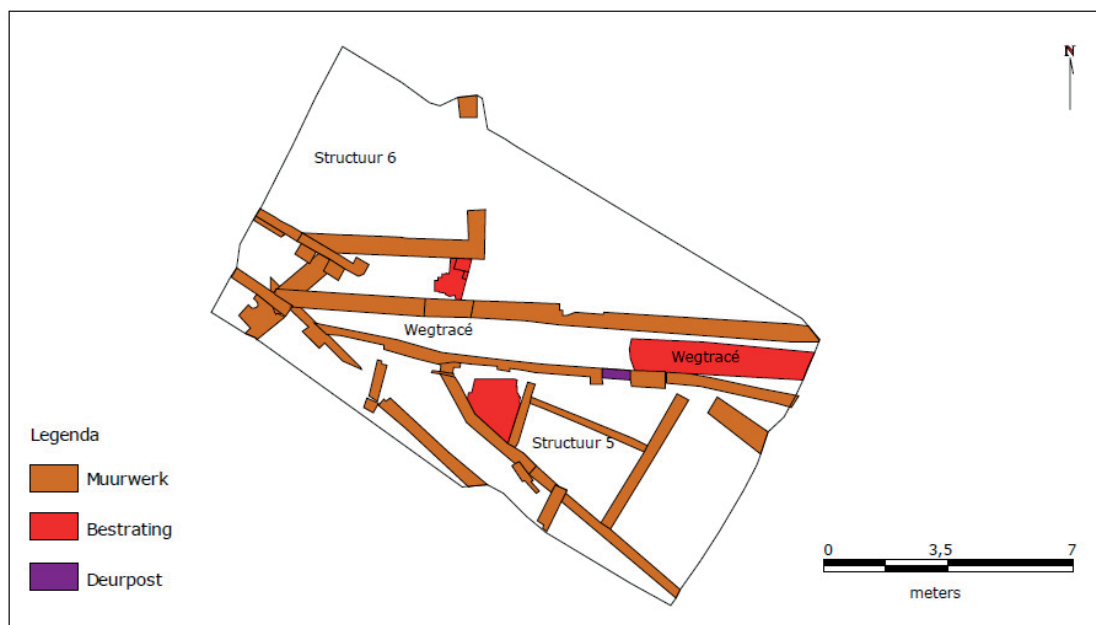
De grote (middeleeuwse) huizen aan weerszijden van het Siboriestraatje op de hoek met de Wijnstraat zijn gesloopt voor de bouw van de grote stadsvilla van Lotsy in 1907 (afb. 32). De resten hiervan zijn nu vrijwel geheel aanwezig binnen de huidige 's Heer Boeijenstaat (afb. 31). De hiervoor gesloopte huizen zijn die van Van Meeteren (nrs. 634-635) en De Kat (633) (afb. 28). Tijdens de herinrichting/stadssanering in 1960-1962 is de villa gesloopt om ruimte te maken voor de aanleg van de Grote Markt. Naar verwachting is ook hier weinig meer over de funderingen van de middeleeuwse huizen die aan de Wijnstraat gestaan hebben. De 20^e -eeuwse villa Lotsy stond veel verder van de Wijnstraat af en het is mogelijk dat er direct aan de Wijnstraat sprake is van een minder diepe verstoring en dat hier dus nog wel funderingen van middeleeuwse huizen aanwezig zijn.

63 <https://dordrechtplattegronden.nl/Dordrecht-Stad-in-Plattegronden/index.html#img=Dordrecht%201923%20deel%202%20van%209.jpg> Dordrecht Weer-Zien, Gemeente Archief Dordrecht, 1988 (2 verzamelbanden).

Afb. 32. Een foto uit 1960 van de villa Lotsy. Links: de voorzijde gezien vanaf de Wijnstraat in westelijke richting. Rechts: de achterzijde vanuit de tuin. De eerder genoemd containerlocatie (pagina 21) ligt naar verwachting net achter de achtergevel, ter hoogte van het verhoogde terras (RAD inventarisnr. 554_34388 en 554_34383).

Het Siboriestraatje is in deze periode niet meer aanwezig; deze is in 1851 al afgesloten. Opvallend op de plattegrond uit 1923 is dat hier het zuidelijke steegje vanaf de Varkenmarkt de oudste naam van het Siboriestraatje heeft gekregen; dit doodlopende steegje is namelijk expliciet aangeduid als 's Heer Boeijenstraat. Ten noorden langs het voormalige westelijke deel van het Siboriestraatje is in 1834 een nieuwe vleeshal gebouwd. Deze is in 1854 omgebouwd en in gebruik genomen als synagoge (afb. 31, hierop aangegeven als Isr. Kerk). Ten oosten hiervan is, op oudere funderingen een nieuw pand gebouwd dat is gebruikt als Joodse school. De fundering hiervan is deels aangetroffen in de proefsleuf uit 2005 (afb. 33 en afb. 34).

Afb. 33. Het opgravingsvlak met de jongste bouwphase D tijdens het proefsleufonderzoek in 2005 op de Grote Markt. De hier aangegeven structuur 6 is de fundering van de Joodse school; op afb. 29 aangegeven als Isr. School. Dit spoorniveau is aanwezig vanaf 0,73 m – mv/straathniveau (Hos & Paalman 2008, afb. 36).

Afb. 34. Links: de voormalige vleeshal uit 1834, in 1854 in gebruik genomen als synagoge, gezien in 1930 vanaf de Varkenmarkt in oostelijke richting (RAD inventarisnr. 556_2020). Rechts: De vervallen achtergevel van de synagoge (midden) met links daarvan een pakhuis en rechts de voormalige joodse school, 1960-1962, gezien vanaf de achterzijde in noordelijke richting (RAD inventarisnr. 552_305127).

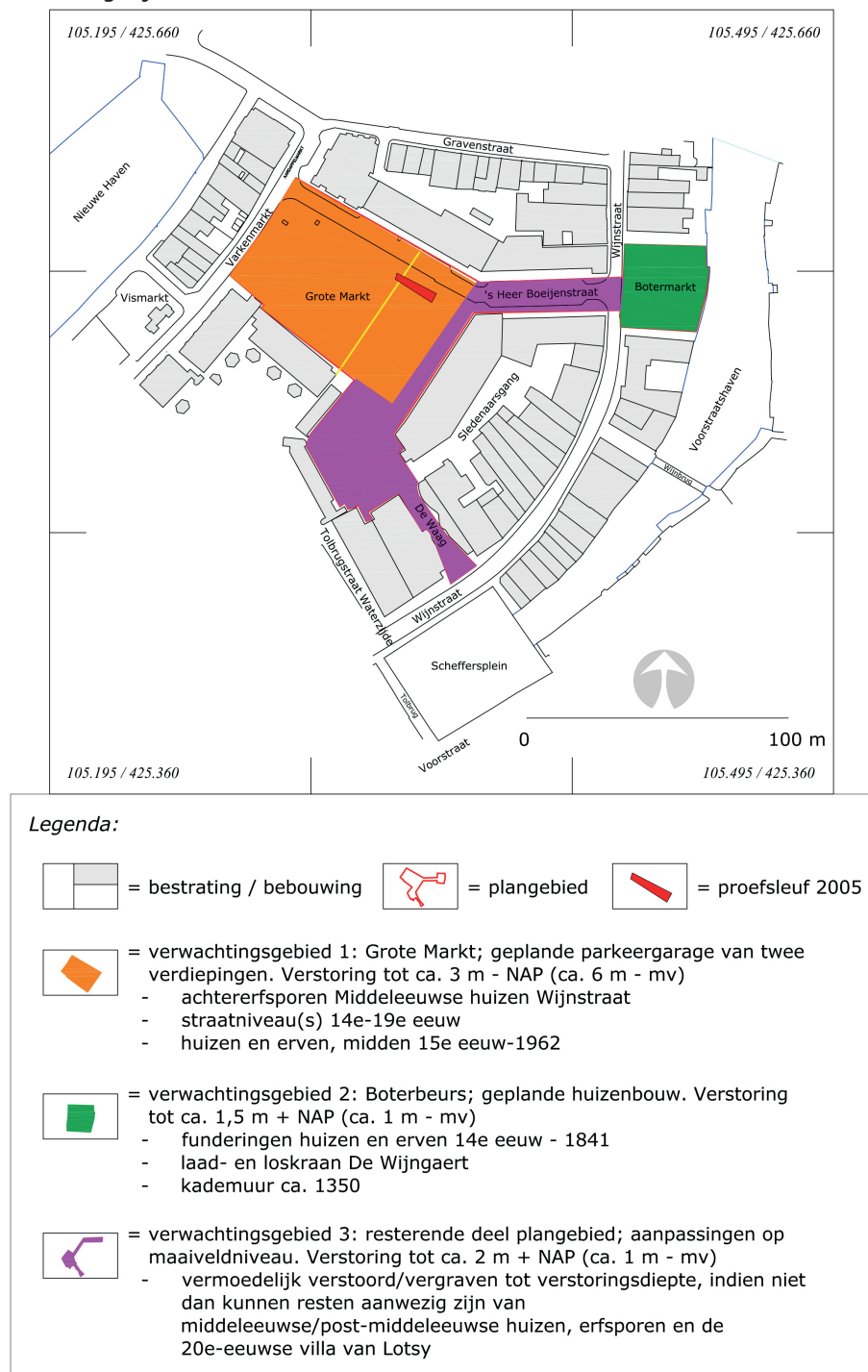
Tussen 1962-1963 wordt het gehele gebied van de huidige Grote Markt heringericht. Alle bebouwing wordt gesloopt en het terrein wordt ingericht als parkeerterrein omgeven door nieuwbouwcomplexen. Een tijd lang is het ook gebruikt als locatie voor de wekelijkse markt (afb. 35). Sindsdien hebben geen grote wijzigingen in het plangebied plaatsgevonden.

Afb. 35. Links: de nieuw gerealiseerde Grote Markt gezien in de richting van de Varkenmarkt in de periode 1965-1970 (RAD inventarisnr. 554_31305). Rechts: een marktdag op de Grote Markt, vermoedelijk in 1977-1978 aangezien de appartementen aan de zuidzijde van de Grote Markt hier net zijn opgeleverd (RAD inventarisnr. 552_332520).

4. Geo-archeologische verwachting

Op basis van het bureauonderzoek kan een specifieke, geo-archeologische verwachting voor het plangebied worden opgemaakt. Deze is onderverdeeld op basis van de te verwachten verstoringsdieptes tijdens de herinrichting én de aard van de te verwachten archeologische resten (afb. 36). Voor het hele plangebied geldt dat met een maximale verstoringsdiepte tot circa 3 m – NAP (circa 6 m – mv) nergens de natuurlijke afzettingen, het komklei-op-veenlandschap, verstoord zal worden. De top hiervan ligt rond de 4 m – NAP. Vanaf het maaiveld/straat niveau zullen dus waarschijnlijk alleen antropogene ophogingspakketten aanwezig zijn.

Afb. 36. Verwachtingskaart waarop het plangebied is onderverdeeld in drie archeologische verwachtingsgebieden. Per verwachtingsgebied is de verstoringsdiepte vdoor de herinrichting genoemd en is aangegeven welke archeologische waarden er verwacht én door de herinrichting verstoord worden (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Verwachtingsgebied 1 Grote Markt/Varkenmarkt: geplande bouw ondergrondse twee-laags parkeergarage tot een diepte van ca. 3 m – NAP (ca. 6 m – mv)

Dit gebied is op basis van de te verwachten archeologische resten te verdelen in twee delen; het oostelijke 1/3 deel en het westelijke 2/3 deel. De grens is aangegeven in afbeelding 36 door de gele lijn. Op basis van de opgravingsputten van Sarfatij ter hoogte van De Waag-Tolbrugstraat Waterzijde is de top van het natuurlijke komklei-op-veenlandschap te verwachten op circa 4,3 m – NAP (ca. 7,6 m – mv). Deze diepte wordt door de herinrichtingsplannen waarschijnlijk niet gehaald.

De oudste fase van ophogingen en een daarbij behorend pakket antropogene/antropogeen beïnvloede afzetting op het poortzijde-eiland/de Wijnstraat zijn naar verwachting hier niet aanwezig. Dit betreft de door Sarfatij aangeduide terp-ophogingen en de ten noorden/westen daarvan gelegen achtererfzone(s) (afb. 17: antropogeen pakket A en antropoklastisch pakket 1, afb. 11: terp-ophogingen en antropogeen beïnvloede afzetting terpenfase). Deze oudste ophogingen dateren uit de periode 2^e helft 12^e eeuw-2^e kwart 13^e eeuw. Deze afzettingen zijn naar verwachting tot circa 56 m uit de Wijnstraat aanwezig, dus tot ongeveer ter hoogte van de voorgevel van de bebouwing langs de oostzijde van de Grote Markt, het appartementencomplex Grote Markt (o.a.) 3-6-8. Deze ophogingen zijn niet binnen verwachtingsgebied 1 aanwezig.

De diepst gelegen, oudste ophogingen op de Grote Markt behoren tot de eerste uitbreidingen ná de initiële (terp)ophogingsfase. Het gaat om de uitbreidingen in noord/westelijke richting, naar de geul van de Oude Maas/Merwede. Het is de periode die door Sarfatij is aangeduid als de fase van de 'hoofden' met als afsluiting de eerste houten kadebeschoeiing of stabboom (afb. 17: antropogeen pakket B, ophogingen, hoofd en oudste (bakstenen) huizenfase), afb. 11: Vroege ophogingen en hoofd).

Ophogingen uit deze fase zijn te verwachten in het oostelijke 1/3^e deel van dit verwachtingsgebied 1 (zie afbeelding 36; ten oosten van de gele lijn). De oudste stabboom ligt naar verwachting ter hoogte van deze scheidslijn tussen oost- en westdeel of net iets ten westen hiervan. De ophogingen van deze 'hoofden', die door Sarfatij zijn opgegraven aan De Waag-Tolbrugstraat Waterzijde, zijn gedateerd vanaf circa het tweede kwart van de 13^e eeuw en de onderzijde ligt daar op 3,4 m – NAP (ca. 6,8 m – mv). De top van deze kadebeschoeiing /of stabboom is hier aangetroffen ligt op 1,2 m + NAP.

De resten van dergelijke hoofden zijn ook aangetroffen tijdens het proefsleufonderzoek op de Grote Markt in 2005 (afb. 36, locatie proefsleuf in rood). Het gaat om enkele staander-liggerconstructies van hout. De top van het houtwerk van deze constructies lag hier tussen 0,5 m – 0 m NAP (vanaf ca. 3,3 m – mv). Dit is vergelijkbaar met de diepte waarop dit aan De Waag-Tolbrugstraat Waterzijde aanwezig is. Eén van de staander-ligger constructies en bijbehorend, liggend houtwerk die tijdens de proefsleuf aan de Grote Markt zijn aangetroffen, dateren uit de periode tussen circa 1329-1341 AD. Het is echter niet duidelijk waar de bijbehorende, houten beschoeiing (stabboom) van de ophoogbakken op de Grote Markt aanwezig is. Het is mogelijk dat deze nog iets ten westen van de waargenomen staander-liggerconstructies lag, dus meer op de lijn zoals aangegeven in afbeelding 36 (gele lijn). Echter, dit is een onzekerheid; in feite is niet eens zeker of de, op de Grote Markt aangetroffen staander-ligger constructies wel bij één en hetzelfde hoofd horen. Het is dus ook niet zeker of de door Sarfatij aangetroffen houten kadebeschoeiing (stabboom) ook (in dezelfde lijn) ter hoogte van de Grote Markt aanwezig is.

In het westelijke 2/3e deel van de Grote Markt worden diepergelegen ophogingen en bijbehorende houtconstructies uit de opvolgende, jongere perioden verwacht. Het gaat dan om ophogingen en houtconstructies die door Sarfatij zijn aangeduid als '*aanplempingen en schotten buiten het hoofd*' (afb. 17: antropogeen pakket C en afb 11; aanplempingen en schotten buiten hoofd). Deze zijn toen gedateerd in de periode 1375-1425. Aangezien de proefsleuf uit 2005 op de Grote Markt niet in dit deel van de Grote Markt reikte, is hierover direct binnen het plangebied niets met zekerheid bekend. Vermoedelijk ligt de top van de afzettingen van deze uitbreidingsfase ook rond 0 m NAP (ca. 3,4 m – mv).

Ook hier kunnen vanaf deze diepte alleen houtwerk van schotten verwacht worden met daarbinnen dikke pakketten aanplempingen. Het verschil tussen de ophoogbakken van de

oudste hoofden (met stabboomafsluiting) en deze aansluitend, jongere landwinningen is mogelijk in het veld moeilijk te onderscheiden.

In de bodempakketten vanaf circa 0 m NAP en hoger zal in dit gebied pas sprake zijn van daadwerkelijk landgebruik en bewoning. Het oudste straatniveau van de 's Heer Boeijenstraat is aanwezig op een diepte van 0,47 m + NAP (ca. 2,9 m – mv). Dit is waarschijnlijk het oudste spoor/rest van ingebruikname van deze landuitbreidingsfase. Dit oudste kasseienstraatje is te dateren in de periode tussen 1320-1380. Het straatje liep in de oudste fase(s) - middeleeuwen tot midden 15^e eeuw - vanaf de Wijnstraat, via de huidige 's Heer Boeijenstraat geheel rechtdoor richting de geul van de Oude Maas/vanaf 1410 de later Nieuwe Haven.⁶⁴ Er zal in deze periode nog geen sprake zijn geweest van huizen langs het straatje; vermoedelijk alleen de erfscheidingsmuur die ook tijdens de proefsleuf in 2005 is gevonden. Deze muur scheidde het straatje af van de lange achtererven van de huizen aan de Wijnstraat. Resten van de middeleeuwse fases van het straatje en de bijbehorende erfscheidingsmuur zullen in het gehele deel van de Grote Markt (verwachtingsgebied 1) aanwezig zijn.

In het oostelijke 1/3^e deel zullen ook achtererfsporen aanwezig zijn van de grote, middeleeuwse huizen langs de Wijnstraat (afb. 36; ten oosten van de gele lijn). Het zal gaan om resten van buitensecreten (beerputten) en mogelijke afvalkuilen en goten/riolen. Hierin kunnen (grote) hoeveelheden, behoudenswaardige en te conserveren vondsten aanwezig zijn. Resten van bebouwing zoals achterhuizen en pakhuizen uit de middeleeuwse periode worden hier niet verwacht. Afgaande op de tijdens het proefsleufonderzoek uit 2005 opgegraven beerput uit deze periode, kan gesteld worden dat middeleeuwse achtererfsporen in deze zone aanwezig kunnen zijn vanaf een diepte van 1,1 m + NAP (ca. 2,23 m – mv).

Vanaf midden 15^e eeuw maakte het straatje, ongeveer op 85 meter vanuit de Wijnstraat een knik in noordwestelijke richting. Dit zal vermoedelijk zijn gedaan omdat er vanaf deze datum vermoedelijk ook sprake was van bebouwing (huizen en pakhuizen) langs de Varkenmarkt en aan weerszijden van de jongere fases van het s' Heer Boeijenstraatje/Siboriestraatje. Op basis van de resultaten van de proefsleuf uit 2005 lijkt deze bebouwing geleidelijk te zijn ontstaan vanaf de Varkenmarkt in de richting van de Wijnstraat. Of er dan sprake is van een volledig bebouwde gevellijn aan weerszijden van het Siboriestraatje, zoals dat wel vaak is aangegeven op kaarten uit de 16^e en 17^e eeuw, is onduidelijk. Dit is waarschijnlijk niet het geval voor het oostelijke 1/3^e deel van verwachtingsgebied 1. Dit blijkt in ieder geval niet uit de proefsleuf en op de kadastrale minuut uit 1832 is dit ook niet aangegeven; dit deel van de Grote Markt lijkt tot begin 19^e eeuw voornamelijk nog te bestaan uit onbebouwde achterpercelen van de huizen aan de Wijnstraat.

Bebouwing uit de periode vanaf het midden van de 15^e eeuw, en voornamelijk vanaf de 16^e eeuw, kunnen verwacht worden in het westelijke 2/3^e deel van de Grote Markt. De bebouwingssituatie zoals die op de kadastrale minuut uit 1832 is weergegeven, is vermoedelijk ook de situatie zoals die vanaf de 16^e eeuw was. Er is sprake van enkele wat grotere huizen aan de Varkenmarkt die deels gescheiden zijn door vier smalle steegjes/straatjes waarvan de middeleeuwse 's Heer Boeijenstraat, vanaf het 16^e eeuw Siboriestraatje genoemd, de noordelijkste was. Achter deze huizen stonden langs deze stegen kleinere huisjes en pakhuizen. Mogelijk zullen de grotere huizen langs de Varkenmarkt nog van de wat welgesteldere klasse zijn geweest, maar de huisjes daarachter zullen bewoond zijn geweest door de lagere tot laagste sociale klassen. Ook hiervoor zal gelden dat de veronderstelde sociale klasse van de bewoners, zoals op te maken is uit de aanwijzende tafels behorende bij de kadastrale minuut van 1832, ook aannemelijk is voor de 17^e en mogelijk ook de 16^e eeuw. Het is mogelijk dat deze kleine huisjes zijn opgezet als een soort hofjesstichting. Echter, een ontstaan vanuit een investeerder/ontwikkelaar is ook mogelijk.

De resten van deze bebouwingen, erfsporen en straatjes zullen hier aanwezig zijn vanaf circa 70-100 cm beneden maaiveld. Ze zullen zich bevinden in een ophogings- of

64 De nu als Oude Maas aangegeven geul is dezelfde als hiervoor aangeduide proto-Oude Maas. Dit is een hedendaagse, geologische naamgeving; in de 14^e eeuw werd deze geul gewoon ook aangeduid als "Merwede". Zie: Sarfatij p.304, 1371: "...Ende in den lengen streckende ter Merwede wairt, ...".

grondaanplempingspakket met een dikte tussen circa 3,5 m in het zuidoosten tot 5,4 m in het noordwesten (Varkenmarkt). In welke mate hier sprake is van een aaneengesloten opstapeling van bouwresten of gescheiden bebouwingsfases/-resten, is onbekend. In het noordelijk deel (hoek Siboriestraatje-Varkenmarkt) zal sprake zijn van een sterke mate van verstoring van de resten uit de periode 16^e – 18^e eeuw. Deze verstoring is veroorzaakt door de bouw van de vleeshal in 1834 (later Israëlijsche kerk) en de latere Joodse school (19^e eeuw). Deze laatste is gebouwd op/in de funderingen van een pand dat er al vóór 1832 stond. De resten van beide gebouwen zijn deels aangetroffen in de proefsleuf uit 2005.

Verwachtingsgebied 2 Botermarkt: geplande huizenbouw tot ca. 1,5 m + NAP (ca. 1 m – mv)

In dit deel van het plangebied zullen funderingen aanwezig zijn van vijf middeleeuwse huizen, de kraansteiger van de laad- en loskraan De Wijngaert en de (bakstenen) kademuur uit circa 1350. De middeleeuwse kademuur ligt vermoedelijk in de lijn met de achtergevels van de nog ten noorden aanwezige middeleeuwse huizen, op circa 22 m uit de Wijnstraat. De verstoringsdiepte van de sloopwerkzaamheden op de Botermarkt in 1841 is niet bekend; er kan sprake zijn van een oppervlakkige verstoring waarbij de (middeleeuwse) funderingsresten binnen 1 m – mv al aanwezig zijn. Ook kunnen binnen deze diepte jongere bouwresten en sporen van ambachtelijke constructies (ovens) en erfsporen worden aangetroffen uit de (post-middeleeuwse) bewoningsfases van deze huizen.

Indien hier nog dieper gegraven zal worden dan de geplande 1 m – mv, dan moet ook rekening gehouden worden met inpandige gesloten (vondst)complexen zoals beerkelders, waterkelders, goten en riolen waarin grote hoeveelheden (behoudenswaardige en te conserveren) vondsten aanwezig kunnen zijn. Daarbij is hier sprake van de aanwezigheid van een zeldzaam bouwwerk - een middeleeuwse laad- en loskraan - dat extra aandacht en mogelijk specialistisch inzet vereist. In acht genomen moet worden dat historisch gezien op dit perceel een open, onbebouwde steiger lag met doorzicht op de haven vanaf de Wijnstraat en met op de kop daarvan de middeleeuwse laad- en loskraan De Wyngaert.

Verwachtingsgebied 3: resterende deel plangebied; aanpassingen/verstoringen tot ca. 2 m + NAP (ca. 1 m – mv)

Het resterende deel van het plangebied betreft het deel van De Passage/De Waag, de hoek hierachter (noordzijde Tolbrugstraat Waterzijde), de stoep langs voorgevel van gebouwcomplex Grote Markt r33-6-8 en de huidige 's Heer Boeijenstraat.

Naar verwachting worden hier alleen oppervlakkige aanpassing op maaiveld/verhardingsniveau uitgevoerd. De verstoringen zullen hier niet dieper reiken dan circa 1 m onder het huidige straat- en verhardingsniveau. Los van het feit dat het zuidelijk deel De Passage/De Waag al grotendeels is opgegraven door de Rijksdienst (ROB/RCE) kan van de rest gesteld worden dat de aanwezige verstoring al dieper is dan de nu geplande ontgravingsdiepte tot 1 m -mv. Dit kan opgemaakt worden uit de verschillende foto's van de ontgraving die in 1962 is uitgevoerd door de gemeentelijk Dienst Wonen van de gemeente. Specifiek voor de 's Heer Boeijenstraat geldt dat de oudere, middeleeuwse bebouwingsresten ook nog eens verstoord zijn door de bouw van de villa Lotsy in 1907.

Mocht er in deze delen van het plangebied toch dieper gegraven worden dan 1 m – mv, dan kunnen in het zuidelijk deel (hoek De Waag) achtererfsporen van huizen aan de Wijnstraat en bebouwingsresten en erfsporen van huizen en pakhuizen aan de Tolbrugstraat aangetroffen worden. In het noordelijk deel ('s Heer Boeijenstraat) kunnen bebouwingsresten van enkele grote, middeleeuwse huizen aan de Wijnstraat aanwezig zijn. Daarachter kunnen achtererfsporen van deze huizen verwacht worden.

5. Conclusies en adviezen voor vervolgonderzoek

Tussen augustus/oktober 2022 is voor het plangebied "Grote Markt en omgeving" te Dordrecht een archeologisch bureauonderzoek opgesteld. Hieruit blijkt dat er in bepaalde delen van het plangebied behoudenswaardige bewoningssporen uit de periode 14^e – 19^e eeuw aanwezig zijn, die gezien de geplande verstoringsdiepte worden bedreigd. Oudere, dieper liggende sporen/resten langs de Wijnstraat zullen door de herinrichting niet verstoord worden.

Voor wat betreft de verwachte archeologische complexen/resten op de Grote Markt/Varkenmarkt is er een kanttekening te plaatsen. Over het ontstaan, de uitbreiding(en) en de ingebruikname van het buitendijkse poortzijde-eiland van de stad is al veel bekend. De Rijksdienst onder leiding van Herbert Sarfatij heeft zeer uitgebreid onderzoek gedaan op de locatie De Waag-Tolbrugstraat Waterzijde. De bouw van de rivierhoofden en de voortdurende landwinning door de aanleg van houten constructies en door schottenbouw en aanplantingen ten noorden en westen van de Wijnstraat is al uitgebreid gedocumenteerd en gedateerd.

Het (opnieuw) documenteren van deze archeologische resten op de locatie Grote Markt zal weinig tot geen nieuwe informatie toevoegen aan wat nu al bekend is over de wijze van landaanwinning in dit deel van het poortzijde-eiland van de stad Dordrecht. Over de oudste bewoningsfase van het poortzijde-eiland, circa tweede helft 12^e eeuw-begin 13^e eeuw is hier nog weinig bekend. Dit is de interessantste, te bestuderen periode hier. Echter, ophogingspakketten behorende bij deze vroegste periode zijn ter hoogte van de Wijnstraat pas aanwezig vanaf een diepte van circa 0 m NAP. De geplande verstoringsdieptes in het plangebied direct aan weerszijden van de Wijnstraat reiken echter niet dieper dan 1,5 m + NAP (Botermarkt) en 2 m + NAP (De Waag en oostelijk deel 's Heer Boeijenstraat). De oudste archeologische waarden zullen naar verwachting dus niet worden verstoord.

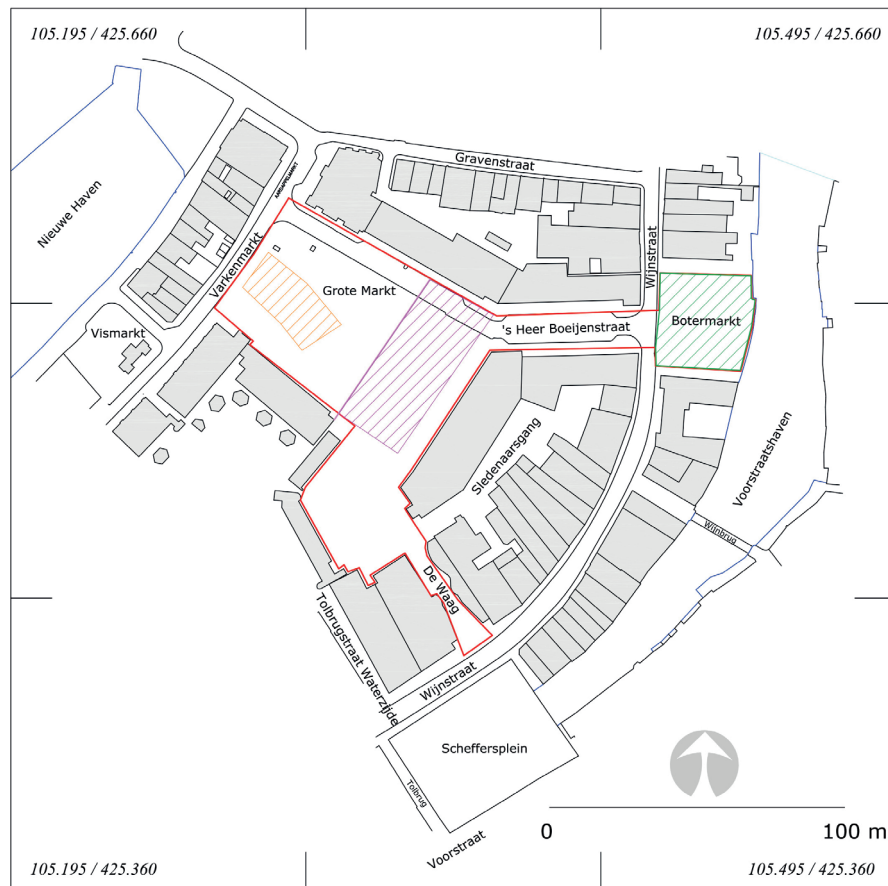
Ten aanzien van de verwachte resten van middeleeuwse huizen uit de 13e – 15e eeuw én de kraan De Wijngaert op de Botermarkt is het volgende geconcludeerd. Ten eerste zijn op de locatie De Waag de aanwezige resten van het middeleeuwse huis Scharlaken al (vrijwel) geheel opgegraven door de Rijksdienst ROB/RCE. Op de locatie aan de oostzijde van de Wijnstraat ter hoogte van de 's Heer Boeijenstraat zijn deze resten vermoedelijk niet binnen 1 m –mv onverstoord aanwezig en mogelijk tot grotere diepte verstoord door de bouw van een 20^e-eeuwse villa.

De achtererfsporen van de middeleeuwse huizen aan de Wijnstraat worden mogelijk wel bedreigd; deze zullen gelegen zijn in het oostelijke 1/3^e deel van de Grote Markt, maar mogelijk ook nog in het westelijke aansluitende 2/3^e deel. Deze kunnen goed inzicht geven in het dagelijks leven en werken van de middeleeuwse en latere bewoners van de monumentale grote huizen die nu nog altijd aan de Wijnstraat staan. Aangezien dit een monumentaal bebouwingslint betreft, is de kans dat in de huizen zelf ooit archeologisch onderzoek zal plaatsvinden erg klein. Het onderzoek naar de bijbehorende achtererfsporen is één van de weinige mogelijkheden om meer te weten te komen over de vroegere bewoners van die huizen aan de Wijnstraat.

Op de Botermarkt kunnen binnen de verstoringsdiepte van 1 m – mv wel bebouwingsresten van middeleeuwse huizen en de kraan De Wijngaert aanwezig zijn.

Tenslotte is er op de Grote Markt sprake van bewoningssporen uit de periode 14^e – 20^e eeuw. Naast de hierboven al genoemde middeleeuwse en jongere achtererfsporen zal het hier met name gaan om verschillende fases van het oorspronkelijke 's Heer Boeijenstraatje/Siboriestraatje. De fasering, datering en aard hiervan is in 2005 al uitvoerig onderzocht. Ook hiervoor geldt dat opnieuw onderzoek van het straatje zelf nauwelijks nieuwe, relevante informatie zal opleveren.

Een deel van de Grote Markt is pas bebouwd geraakt vanaf het midden van de 15^e eeuw en voornamelijk gedurende de 16^e – 17^e eeuw. Het gaat hierbij om het westelijke 2/3^e deel van de Grote Markt. Na de aanleg van de Nieuwe Haven rond 1409 wordt dit deel van de stad steeds verder ontwikkeld. Mogelijk al vanaf het midden van de 15^e eeuw, maar zeker vanaf de 16^e eeuw is er langs de Varkenmarkt sprake van een bewoningslint van enkele huizen met daartussen open ruimtes die, mogelijk in een latere periode zijn verworden tot stegen. Dit kan zijn gebeurd toen er achter deze huizen meerdere (kleinere) rijtjeshuizen en pakhuizen zijn gebouwd. Dit stadsdeel/bouwblok is archeologisch nauwelijks bekend. Aangezien hier de toegang tot de parkeergarage gepland is, worden deze resten met verstoring bedreigd. In de hieronder volgende, archeologische adviezen is uitgegaan van de in dit rapport aangehouden, geplande verstoringsdieptes. Als dit in de uiteindelijk uitwerkingsplannen anders blijkt te zijn, dan dienen deze aanbevelingen te worden herzien en goedgekeurd door het bevoegd gezag, in deze de gemeente Dordrecht.

Legenda:

	= bestrating / bebouwing		= plangebied
	= adviesgebied 1a: Grote Markt, oostzijde; nader onderzoek (opgraven) bij verstoring vanaf 1,5 m + NAP (1,6 m - mv)		
	= adviesgebied 1b: Grote Markt, Varkenmarkt; nader onderzoek (opgraven) bij verstoring vanaf maaiveld tot onderzijde bebouwingsresten		
	= adviesgebied 2: Botermarkt, nader onderzoek (opgraven) bij verstoring vanaf maaiveld tot maximale verstoringsdiepte		
	= adviesgebied 3: resterende delen van het plangebied; geen vervolgonderzoek noodzakelijk		

Afb. 37. Advieskaart voor het plangebied Grote Markt-Varkenmarkt-Botermarkt, met daarop drie (deel) gebieden plandelen waarvoor een opgraving wordt geadviseerd (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Adviesgebied 1A: Grote Markt, oostelijke 1/3^e deel

Binnen deze zone zijn behoudenswaardige archeologische resten aanwezig. Het gaat hier om sporen uit de middeleeuwse en post-middeleeuwse periode. Er zijn achtererfsporen aanwezig van de monumentale en nog altijd aanwezige huizen aan de Wijnstraat. Het gaat om onder andere beerputten, waterputten en goten en riolen. Middeleeuwse huizen worden niet verwacht, omdat deze direct aan de Wijnstraat stonden of nog altijd staan. Deze achtererfsporen kunnen, op basis van de resultaten van het proefsleufonderzoek uit 2005, aanwezig zijn vanaf 1,1 m + NAP (ca. 2 m - mv/straatniveau). Hieronder zullen resten aanwezig zijn van de aanleg van rivierhoofden en de daarbij behorende stabboom, de houten kadebeschoeiingen aan de watergrens van de Oude Maas. De resten hiervan kunnen in het plangebied aanwezig zijn vanaf 1,2 m + NAP (top houten kadebeschoeiing/stabboom) en dieper gelegen de resten van het houtwerk van de bijbehorende hoofden op circa 0,5 m - NAP.

Advies

Voor deze zone wordt geadviseerd om bij werkzaamheden dieper dan 1,5 + NAP (1,6 m - mv) de dan aanwezige bodempakketten tot en met de onderzijde van de geplande ontgraving op te graven. Hierbij dienen de middeleeuwse en eventueel ook jongere sporen te worden gedocumenteerd en afgewerkt. Het gaat hierbij om de middeleeuwse (en eventueel jongere) achtererfsporen én de oudste caissonconstructie met bijbehorende stabboom. Deze constructies hoeven niet zeer gedetailleerd te worden onderzocht; wat noodzakelijk is dient in het PvE te worden omschreven.

Vraagstelling en de gewenste uitvoeringseisen dienen te worden geformuleerd in het op te stellen Programma van Eisen voor een definitief onderzoek/opgraving. Dit PvE dient door het bevoegd gezag, de gemeente Dordrecht te worden getoetst.

Adviesgebied 1B: Grote Markt westelijke 2/3^e deel/zijde zijde/ (Varkenmarkt)

Binnen deze zone kunnen behoudenswaardige archeologische resten aanwezig zijn. Het gaat hier om sporen uit de periode midden 15^e eeuw - 20^e eeuw. Hier zullen funderingen en inpandige sporen aanwezig zijn van huizen aan de Varkenmarkt met daarachter kleinere huisjes (hofjes), pakhuizen en stallen. In het voor nader onderzoek geselecteerde deel liggen deze aan weerszijden van een smalle steeg zonder naam. De aard en datering(sfasering) van deze bebouwing is archeologisch en historisch gezien onbekend. Alle bebouwingssporen archeologische zullen direct vanaf het maaiveld/het hieronder aanwezige straatzand uit 1962 aanwezig zijn en naar verwachting niet dieper liggen dan 2 m -mv/straatniveau.

Advies

Voor deze zone wordt geadviseerd om bij werkzaamheden onder het huidige straatniveau/recente straatzandpakket een opgraving uit te voeren. Hierbij dienen de aanwezige bebouwingssporen tot en met de onderzijde te worden gedocumenteerd en afgewerkt. De dieper gelegen ophogingspakketten van de landuitbreidingen hoeven niet nader te worden onderzocht.

Vraagstelling en uitvoeringseisen dienen te worden geformuleerd in het nog op te stellen Programma van Eisen. Dit PvE dient door het bevoegd gezag, de gemeente Dordrecht te worden getoetst.

Adviesgebied 2: Botermarkt

Binnen deze zone zijn behoudenswaardige archeologische resten aanwezig. Het gaat hier om sporen uit de periode 14^e-eeuw tot 1841. Hier zullen funderingen, inpandige sporen en mogelijk erfsporen aanwezig zijn van de huizen die aan de havenzijde van de Wijnstraat stonden. Daarnaast kunnen hier ook resten van de bakstenen kademuur uit 1350 en de kraan De Wijngaert aanwezig zijn. Deze resten kunnen direct vanaf het huidige maaiveld/het hieronder aanwezig straatzand van de parkeerplaats aanwezig zijn.

Advies

Voor deze zone wordt geadviseerd om bij werkzaamheden onder het huidige straatniveau/recente straatzandpakket een opgraving uit te voeren. Hierbij dienen de aanwezige bebouwingssporen tot de maximale diepte van de geplande ontgraving te worden gedocumenteerd en afgewerkt.

Vraagstelling en uitvoeringseisen dienen te worden geformuleerd in het nog op te stellen Programma van Eisen. Dit PvE dient door het bevoegd gezag, de gemeente Dordrecht te worden getoetst.

Adviesgebied 3: Resterende delen in het plangebied

In dit gebied worden binnen de geplande verstoringsdiepte van 1m – mv/straatniveau geen behoudenswaardige archeologische waarden meer verwacht.

Advies

Er worden in dit gebied geen archeologische waarden verstoord. Er is geen vervolgonderzoek nodig.

De beslissing over de geadviseerde vervolgstappen wordt genomen na toetsing van dit rapport door de bevoegde overheid, de gemeente Dordrecht. Hierover dient contact opgenomen te worden met mevr. J. Hoevenberg, senior KNA-archeoloog van de gemeente Dordrecht, tel. (078) 770 4905.

Voor vragen over de bevindingen, conclusies en adviezen in dit rapport kan contact worden opgenomen met dhr. M.C. Dorst, senior KNA-archeoloog van de gemeente Dordrecht, tel. (078) 770 4904.

Bronnen

Literatuur

Baarsel, A. van, 1992: *Van Aardappelmarkt tot Zwijndrechts veerhoofd. De straatnamen van de historische binnenstad van Dordrecht*. Uitgeverij Verloren, Hilversum.

Boer, de G.H., M. Rietkerk, J.A. Schenk & B. Jansen, 2009: Stad en Slib. Het archeologisch potentieel van het Eiland van Dordrecht in kaart gebracht. Een archeologische verwachtings- en beleidskaart voor het buitengebied en de historische stad. *RAAP-rapport 1672*.

Dorst, M.C., in prep.: Een geologische inventarisatie van de oudste ontginningsassen Voorstraat en Wijnstraat-Groenmarkt-Grotekerksbuurt te Dordrecht. Een archeologisch bureauonderzoek en een verkennend, inventariserend veldonderzoek door middel van boringen. *Dordrecht Ondergronds XXX*. Gemeentelijke projectcode DDT 2020-1, vakteam erfgoed.

Dorst, M.C., 2022a: Voorstraat 312, Hema, gemeente Dordrecht. Een archeologisch bureauonderzoek en een verkennend, inventariserend veldonderzoek door middel van boringen en een kleine proefsleuf. *Dordrecht Ondergronds 142*.

Dorst, M.C., 2022: Plangebied geluidsschermen N3, Gezondheidspark-Middenzone, gemeente Dordrecht. Een archeologisch bureauonderzoek en een verkennend, inventariserend veldonderzoek door middel van boringen. *Dordrecht Ondergronds 139*.

Dorst, M.C., 2018: Drie ondergrondse kledingcontainers, gemeente Dordrecht. Een archeologisch bureauonderzoek en veldwerk (opgraving en boring). *Dordrecht Ondergronds 104*.

Dorst, M.C. & H. 't Jong & G.J. Schiereck, 2018: Thuredrith. Nieuw licht op het ontstaan van Dordrecht. *Verhalen van Dordrecht 36*. Stichting Historisch Platform Dordrecht. Drukkerij RAD, Dordrecht.

Dorst, M.C. en G.H. de Boer, 2017: De Grote Kerk, Thuredrith en Oude Maas, Dordrecht. Archeologisch booronderzoek rond de Grote Kerk. Nieuwe geo-archeologische informatie over de Thuredrith, Oude Maas en Grote Kerk. *Dordrecht Ondergronds 92*. Gemeente Dordrecht, vakteam erfgoed.

Dorst, M.C. en F. Struik, 2014: Gemeente Dordrecht, Sint Suraplein. Een archeologisch bureauonderzoek en een inventariserend veldonderzoek door middel van boringen. *Dordrecht Ondergronds 52*. Gemeente Dordrecht, vakteam erfgoed.

Dorst 2014a, Van der Kooghplaats 1. Een archeologische begeleiding en boringen. *Dordrecht Ondergronds 55*. Gemeente Dordrecht.

Dorst, M.C., 2013: Gemeente Dordrecht, plangebieden Boomstraat-Taankade, Stadhuisplein 1B en Statenplaats 8. Archeologische begeleiding ondergrondse afvalcontainers. *Dordrecht Ondergronds Briefrapport 43*. Gemeente Dordrecht, Ruimtelijke Realisatie/Archeologie.

Dorst, M.C., 2009: Dordrecht, Boomstraat 37, Hotel Bellevue. Een bureauonderzoek en een archeologische begeleiding. *Dordrecht Ondergronds Briefrapport 14*. Gemeente Dordrecht, Bureau Monumentenzorg en Archeologie.

Easton, C., 1917: Het Dordtse probleem, de vroegere loop der rivieren bij Dordrecht. In: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 34, 1917, pag. 1 37*.

Herwaarden, J. van, D. de Boer, F. van Kan & G. Verhoeven, 1996: *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*. Deel 1, Gemeentearchief Dordrecht.

Hos, T.H.L., 2008: Dordrecht, Botermarkt. Een bureauonderzoek en een archeologische begeleiding. Dordrecht Ondergronds Briefrapport 10. Gemeente Dordrecht, Bureau Monumentenzorg en Archeologie.

Hos, T.H.L. & B.D.S. Paalman, e.a., 2008: Onder straatniveau! Dordrecht, Grote Markt. Archeologisch proefsleufonderzoek. *Dordrecht Ondergronds 1*, Bureau Monumentenzorg & Archeologie, gemeente Dordrecht.

Jong, H.C., 't, 2007: *De Nieuwe Haven van Dordrecht. Van 'stabboem' tot beschutte haven*. Ongepubliceerde paper Doorstroom-Master, Master Research Seminar 'Port Cities', Universiteit Leiden.

Koch, A.C.F., 1970: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, deel 1 tot 1222*. Den Haag 1970.

Koning, M.W.A., 2019: Archeologische Begeleiding 'Plangebied Boterbeurs', Wijnstraat 158-160, Dordrecht, Gemeente Dordrecht. SOB Research, Heinenoord.

Schiereck, G.J., 2017: De Dordtse uitdaging. De vroegere loop van de rivieren bij Dordrecht. *Tijdschrift voor Historische Geografie*, 2e jaargang 2017, nummer 1.

Sarfati, H., 2006: DORDRACUM EXCAVATUM. Opgravingen in Dordrecht, archeologie van een deltastad, academisch proefschrift, Universiteit van Amsterdam.

Sarfati, H., 2007: *Archeologie van een deltastad. Opgravingen in de binnenstad van Dordrecht*. Stichting Matrijs, Utrecht.

Sarfati, H., 1988: Het Huis Scharlaken. *Kwartaal & Tekenen*, Gemeentelijk Archief Dordrecht.

Vos, P., M. van der Meulen, H. Weerts en J. Bazelmans 2018: Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu, Amsterdam (Prometheus).

Vos, P.C., J. Bazelmans, H.J.T. Weerts en M.J. van der Meulen, 2011: *Atlas van Nederland in het Holoceen, Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu*. Amsterdam. Kaart ook op: https://archeologieinnederland.nl/sites/default/files/map_attachments/Paleogeografische%20kaart%20800nc.pdf

Lijst afbeeldingen, gebruikte kaarten en webverwijzingen

Afb. 1. De ligging van het plangebied in Dordrecht (rood) (Dorst, 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 2. Het plangebied en de drie onderzoeksgebieden in detail (Dorst, 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 3. De locatie van het plangebied (geel) weergegeven op een uitsnede van de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht (De Boer, Rietkerk, Schenk & Jansen, 2009, kaartbijlage 3).

Afb. 4. Een uitsnede van de paleogeografische bodemkaart voor de situatie rond 100 ná Christus met daarop aangegeven de contour van de stad Dordrecht (zwart), enkele hedendaagse topografische locaties ter oriëntatie en de hedendaagse loop van de rivier de Oude Maas (blauw). Het rode kader is het deel dat in detail is uitgelicht per periode in afbeelding 5 (Vos et al, 2018, bewerkt door Dorst 2022).⁶⁵

65 <https://rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=Paleogeografischekaarten>

Afb. 5. Een overzicht van de paleogeografische situatie in de perioden 100 ná Chr. (links), 800 ná Chr. (midden) en 1250 ná Chr. (rechts). Hierbij zijn de namen van verschillende watergangen aangegeven en de locatie van het plangebied (rood) (Vos et al, 2018, bewerkt door Dorst 2022).⁶⁶

Afb. 6. De waterkundige situatie volgens Easton (1917). Hij stelde dat deze situatie met verschillende geulen ergens vóór circa 1250 zou zijn ontstaan. Echter, deze situatie van verschillende doorbraken bestond vrijwel zeker al vanaf de IJzertijd, en mogelijk al vanaf het Neolithicum/Vroege Bronstijd. Ten tijde van de middeleeuwse ontginningen was er sprake van een noordelijk geul, die kan worden aangeduid als de proto-Oude Maas en een zuidelijke geul, die nu als de historische Thuredrith wordt geïdentificeerd. Beide behoren echter tot één en hetzelfde geulensysteem (de proto-Oude Maas) dat in de middeleeuwen als geheel met Thuredrith werd aangeduid. Het onderzoeksgebied is bij benadering in rood aangegeven; de exacte ligging van de geul destijds is onbekend (bewerking van kaart van Easton (1917) door M.C. Dorst, 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 7. Boven: een overzicht van de locaties van de verschillende, in de tekst besproken onderzoekslocaties met vermelding van de gemeentelijk onderzoekscodes (paars). De locatie van het plangebied is aangegeven in rood. Hierop is ook al de grens van de beide geulen aangegeven (donkerblauw). Onder: de reconstructie van het poortzijde-eiland in lichtbruin aangegeven. Hierbinnen is nog sprake van een aanwezig veenpakket in de ondergrond. Voor een deel van dit gebied is het aannemelijk dat er sprake is van (semi-)permanent water (bruin). In groen is een mogelijk hoger gelegen, droog deel aangegeven (Dorst, 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 8. Boven: een overzicht van de boorlocaties uit 2015-2016 en de ligging van de put van Sarfatij uit 1978. Onder: de verschillende bodemprofielen van de locatie Grote Kerk op basis van de boringen (uit: Dorst & De Boer, 2017, afb. 13 en 14, vakteam erfgoed).

Afb. 9. Links: de boorlocaties van het onderzoek DDT 1604 op het Sint Suraplein. Rechts: het bodemprofiel op basis van de boringen (uit: Dorst & Struik, 2014, afb. 10 en 11, vakteam erfgoed).

Afb. 10. Het bodemprofiel op de locatie Stadhuisplein, de containerlocatie ligt direct op de stoep van de Groenmarkt (uit: Dorst, 2013, afb. 12, vakteam erfgoed).

Afb. 11. Een bodemprofiel over (vrijwel) het gehele poortzijde-eiland, op basis van verschillende putten van Sarfatij (uit: Sarfatij 2007, put 69, pag. 42, putten 7, 8, 4, 2A, 2, 5, 10, 9, pag. 48 en 49. En interpretatie, pag. 84 en 85. Bewerkt door: Dorst, 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 12. Het bodemprofiel op de locatie 's Heer Boeijenstraat, een containerlocatie in de stoep ter hoogte van de Grote Markt 89 (uit: Dorst, 2018, afb. 10, vakteam erfgoed).

Afb. 13. Boven: de ligging van het bodemprofiel A-A' op de locatie Botermarkt. Onder: het bodemprofiel A-A'; dieper gelegen is nog sprake van een veenpakket met mogelijk daarop een komafzetting. De muur S28 is vermoedelijk de kade-achtergevelmuur uit circa 1350 en markeert de middeleeuwse havengrens (uit: Hos, 2008, afbeeldingen 9 en 8).

Afb. 14. Boven: het plangebied Wijnstraat 153 met de aangetroffen middeleeuwse bewoningssporen en de locaties van de vier boringen. Onder: het west-oost bodemprofiel op basis van de vier boringen (uit: Dorst, 2010, 9 en 7).

Afb. 15. Het boorprofiel van de boring in het steegje direct ten noorden van de Bonifatiuskerk aan de Wijnstraat 117 (Dorst, in prep.).

Afb. 16. Het bodemprofiel op de locatie Hotel Bellevue aan de Boomstraat 37 met boven de locatie van de boring (uit: Dorst 2009, afb. 14 en 15).

66 <https://rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=Paleogeografischekaarten>

Afb. 17 (zie ook afb. 11). Een bodemprofiel over (vrijwel) het gehele poortzijde-eiland, op basis van verschillende putten van Sarfatij (uit: Sarfatij 2007, put 69, pag. 42, putten 7, 8, 4, 2A, 2, 5, 10, 9, pag. 48 en 49. En interpretatie, pag. 84 en 85. Overgenomen en bewerkt door: Dorst, 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 18. Boven: een voorbeeld van het houtwerk van één van de houtconstructies in de vroege ophogingen uit de eerste helft van de 13e eeuw (Sarfatij 2007, 76). Midden in rode kader: een deel van de houten kadebeschoeiing (stabboom) uit de periode late 13e eeuw-1325, gezien tegen de binnenzijde (Sarfatij 2007, 82). Onder: een reconstructie van stadsuitbreiding met het hoofd en de eerste stabboom in de periode rond 1350, gezien vanaf een steiger in de Tolbrugstraat Waterzijde. Hier stonden toen aan weerszijden van deze straat huizen. Het plangebied ligt hier gezien aan de linkerkant; de mate van inrichting en bebouwing hier is onbekend (Sarfatij 2007, 83).

Afb. 19. Het plangebied op de hedendaagse topografische kaart met daarop de locatie van de proefput die in 2005 op de Grote Markt is gegraven (rood) (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 20. Boven: het oudste sporenvak op circa 0,5 m – NAP met daarin houten staander-ligger constructies uit de periode 1325-1375. Geheel achterin is de bakstenen kelder/beerput uit de tweede helft van de 14^e eeuw te zien (uit: Hos & Paalman 2008, afb. 23). Linksonder: het sporenvak met hotconstructies gezien in zuidoostelijke richting (uit: Hos & Paalman 2005, afb. 20). Rechtsonder: enkele van de staander-ligger constructies in detail (uit: Hos & Paalman 2008, afb. 21 en 22).

Afb. 21. Boven: het oudste kasseien-straatniveau van het (Ciborie)straatje vanaf de periode tussen 1320-1380 gezien vanaf de Grote Markt in de richting van de Varkenmarkt met achteraan de vierkante beerput uit de periode 1335-1450 (Hos & Paalman 2008, afb. 40, vlak 8). Midden: het straatniveau van het (Ciborie)straatje vanaf midden 15^e eeuw (1,15 m + NAP) gezien vanuit de Wijnstraat richting Varkenmarkt met links de perceelsscheidingsmuur (Hos & Paalman 2008, afb. 42). Onder: dezelfde straat gezien vanuit de Varkenmarkt in de richting van de Wijnstraat (uit: Hos & Paalman 2008, afb. 43).

Afb. 22. Boven: een kaart met de locatie van het plangebied en de fotostandpunten en -richtingen van de opgravingsfoto's uit 1962 (kaart: Drechtmaps, bewerkt door Dorst 2022, vakteam erfgoed). Midden: de aanleg van de bebouwing aan de zuidzijde Grote Markt in 1963. Dit is het huidige bouwblok Wijnstraat 167-203, 's Heer Boeijenstraat 2-8, De Waag 3-40 waar in 1962 de opgraving is uitgevoerd (RAD inventarisnr. 552_318837). Onder, links: het archeologische sporenvak onder de het bovengenoemde bouwblok in 1962, gezien vanaf Wijnstraat in noordelijke richting (RAD inventarisnr. 554_31323). Onder, rechts: het archeologische sporenvak ter hoogte van de huidige s' Heer Boeijenstraat en het bouwblok aan de zuidzijde daarvan in 1962, gezien in de richting van de Wijnstraat met op de achtergrond de Boterbeurs aan de Wijnstraat 158. Het hogere muurwerk links is mogelijk muurwerk en een gotenstelsel van de jongere huizen aan het Siboriestraatje (RAD inventarisnr. 554_31321). Op de onderste twee foto's is in rood een zware achtergevel aangegeven. Dit kan van een middeleeuws huis zijn of van de 19^e-eeuwse stadsvilla Lotsy. Alles ten zuiden daarvan betrof gedurende de Middeleeuwen de achtererven.

Afb. 23. Het plangebied op de kadastrale minuut uit 1832 met daarop aangegeven de locaties van de percelen waarop de verschillende middeleeuwse huizen en de kraan De Wijngaert aanwezig waren (minuutplan MIN08037F01, bewerkt door Dorst 2022, vakteam erfgoed).⁶⁷

Afb. 24. Een pentekening (voorstudie) van het zuidelijk deel van de Botermarkt door Rutte in 1834, gezien vanaf de Wijnstraat in zuidelijke richting. Hierop zijn drie huizen weergegeven. Dit is helaas geen realistische weergave van de aanwezig huizen; Rutte heeft willekeurige huizen uit de Wijnstraat naast elkaar gezet zoals ook aangegeven in de beschrijving. Het linkerhuis (groen) is Huis Croon van Denemarken, welke in het echt op de

67 https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/rce-mediabank/detail/a76c7e2e-94d7-11e5-afec-4732e4e2f865/media/d60056d6-0086-671e-7924-7cd5aaf12929?mode=detail&view=horizontal&q=Dordrecht%20minuutplan&rows=1&page=11&fq%5B%5D=search_s_head_collection:%22Kadastrale%20kaarten%201811-1832%22&sort=order_s_objectnummer%20asc

zuidhoek Wijnstraat-Nieuwbrug stond. Het pand daarnaast is een naamloos pand (geel). Dit is waarschijnlijk het woonhuis van Alaerd vanden Wijngaerde; Huis Den Wijngaert, dat wel in het rijtje huizen op de huidige Botermarkt lag (zie afb. 23). Het pand daarnaast is het Huis Die Lecke, de latere Yserenwaag; het zuidelijkste pand dat nog binnen de huidige Botermarkt (rood). Het pand met de toren is de Engelse Kerk, ter hoogte van het pand Boterbeurs Wijnstraat 158-160 ligt (RAD inventarisnr. 551_36504, bewerkt door Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 25. De opgravingsput uit 2008 op de Botermarkt met daarin zwaar, middeleeuws muurwerk op circa 20 m uit de Wijnstraat; de vermoedelijke kademuur uit 1350 en achtergevel(s) van de middeleeuwse huizen (Uit: Hos 2008, afb. 9).

Afb. 26. Een uitsnede van een (anonieme) kaart uit de periode 1550-1551 met daarop de bebouwingssituatie. Op de Botermarkt, het oostelijk deel van de Grote Markt, hoek Wijnstraat-'s Heer Boeijenstraat en hoek Wijnstraat-De Waag is bebouwing aanwezig (bewerkt door Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 27. Boven: opgravingsvlak 2 met daarin straatniveau 5 met aan weerszijden bebouwing, gezien in de richting van de huidige 's Heer Boeijenstraat-Wijnstraat. Dit is de bebouwingssituatie gedurende de periode tussen circa 1550-1750 (Hos & Paalman 2008, afb. 35). Onder: samengestelde vlaktekening, vlak 2 van bovengenoemde periode (uit: Hos & Paalman 2008, afb. 34). De vermelde brandlaag in structuur 6 dateert uit het begin van de tweede helft 18^e eeuw. Deze bouwfase van structuur 6 is waarschijnlijk het huisgebouw dat is aangegeven op perceel 639 van de kadastrale minuut uit 1832 (afb. 28). Op de voorgrond is een muur in het Siboriestraatje te zien. Deze afsluiting dateert uit 1851.

Afb. 28. Het plangebied op de kadastrale minuut uit 1832 met daarop aangegeven het middeleeuwse 's Heer Boeijenstraatje/ (later Siboriestraatje genoemd) en drie jongere achteruitgangen/stegen naar de Varkenmarkt, die dateren uit de periode 17^e – 19^e eeuw (minuutplan MIN08037F01, bewerkt door Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 29. De eigenaren van de percelen in het plangebied zoals vermeld in de aanwijzende tafels behorende bij het minuutplan MIN08037F01 (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 30. Links: een lithografie naar een schilderij (door A. Lamme) met portret van Herman de Kat (RAD inventarisnr. 551_15662). Rechts: foto van dhr. Pieter Blussé van Zuidland (RAD inventarisnr. 552_321778). Beiden behoorden tot de families van de stedelijke elite.

Afb. 31. Een uitsnede van een stadsplattegrond uit 1923 met daarop bij benadering in blauw de hedendaagse topografie en in roze het plangebied aangegeven. De grote verschillen met de kadastrale minuut betreffen het pand van de Vleeshal uit 1834 (vanaf 1854 in gebruik als Joodse Synagoge, hier Israëlsche Kerk genoemd), het daarachter gelegen gebouw dat als Joodse school is gebruikt en de aanwezigheid van de stadsvilla van Lotsy aan de Wijnstraat (stadsplattegrond 1923, bewerkt door Dorst 2022, vakteam erfgoed).⁶⁸

Afb. 32. Een foto uit 1960 van de villa Lotsy. Links: gezien vanaf de Wijnstraat in westelijke richting. Rechts: de achterzijde. De containerlocatie ligt naar verwachting net achter de achtergevel, ter hoogte van het verhoogde terras (RAD inventarisnr. 554_34388 en 554_34383).

Afb. 33. Het opgravingsvlak met de jongste bouwfase D tijdens het proefsleufonderzoek in 2005 op de Grote Markt. De hier aangegeven structuur 6 is de fundering van de Joodse school; zie op afb. 29 aangegeven als Isr. School. Dit spoorniveau is aanwezig vanaf 0,73 m – mv/straatniveau (Hos & Paalman 2008, afb. 36).

68 <https://dordrechtplattegronden.nl/Dordrecht-Stad-in-Plattegronden/index.html#img=Dordrecht%201923%20deel%202%20van%209.jpg>

Afb. 34. Links: de voormalige vleeshal uit 1834 in gebruik als synagoge in 1930, gezien vanaf de Varkenmarkt in oostelijke richting (RAD inventarisnr. 556_2020). Rechts: De ruïne van de synagoge (midden) met links daarvan een pakhuis en rechts de voormalige joodse school in de periode 1960-1962, gezien vanaf de achterzijde in noordelijke richting (RAD inventarisnr. 552_305127).

Afb. 35. Links: de nieuw gerealiseerde Grote Markt gezien in de richting van de Varkenmarkt in de periode 1965-1970 (RAD inventarisnr. 554_31305). Rechts: een marktdag op de Grote Markt, vermoedelijk in 1977-1878 aangezien de appartementen aan de zuidzijde van de Grote Markt hier net zijn opgeleverd (RAD inventarisnr. 552_332520).

Afb. 36. Het plangebied onderverdeeld in drie verwachtingsgebieden met betrekking tot de te verwachten archeologische resten in relatie tot de te verwachten verstoringsdieptes (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Afb. 37. Advieskaart met daarop de drie gebieden waar nader archeologisch onderzoek wordt geadviseerd (Dorst 2022, vakteam erfgoed).

Begrippen en afkortingen

antropogeen	Door mensen gemaakt/gedaan/uitgevoerd, i.i.t. natuurlijk
Bergsche Veld	Zoetwatergetijdengebied ten zuiden van de stad Dordrecht, ontstaan na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (verwijst naar Geertruidenberg, later Biesbosch genoemd).
brakwaterkokkel	Gidsfossiel voor de afzettingen van de Sint Elisabethsvloed 1421, zeker als deze tweekleppig en in levenshouding wordt aangetroffen. Het gaat om de tweekleppige <i>Cerastoderma glaucum</i> .
crevasse(afzetting)	Oeverwaldoorbraak (rivier) waarbij (opnieuw) zand is afgezet. Door de doorbraak is een afzetting ontstaan met sediment uit de oeverwal. Crevasse-afzettingen zijn hoger gelegen plekken in het landschap.
detritus	Substantie bestaande uit organische resten van planten en dieren.
donk	Rivierduin of natuurlijke verhoging in het landschap
Formatie van Echteld	Afzettingen vanuit rivier
Formatie van Nieuwkoop	Veenpakket (Hollandveen Laagpakket)
Formatie van Naaldwijk	Afzettingen vanuit zee
Grote Waard	De Grote of Hollandsche Waard was een landbouwgebied in Holland, aan de grens met Brabant. De waard ontstond in de 13e eeuw, na afdamming van de Maas bij Heusden en Maasdam en het aanleggen van een ringdijk. De Grote Waard omvatte de gebieden die tegenwoordig bekend staan als het Land van Heusden en Altena, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoeksche Waard en een stukje Noord-Brabant, ongeveer van Heusden tot Moerdijk.
hil/werf/terp	Woonheuvel of kunstmatige door mensen opgeworpen verhoging in het landschap, i.t.t. donk
indicator	Aanwijzing/vondst/voorwerp/object/spoor
inversierug	Oeverwallen en kreekbeddingen klonken gedurende de middeleeuwse ontginningen door hun grovere materiaal minder in dan de slappe, fijne klei ertussen, waardoor ze nu nog als ruggen in het landschap herkenbaar zijn. Deze 'omkering' in het landschap (oorspronkelijk een geul, nu een rug) wordt ook wel inversie (inversieruggen) genoemd.
klastisch	Verweerde/geërodeerde fragmenten van gesteente die zijn afgezet door water en wind
Merwededek	Gelaagd pakket klei- en zandafzettingen vanuit de rivier de Merwede, na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (Formatie van Echteld). Specifiek voor het Eiland van Dordrecht.
Sint Elisabethsvloed	Stormvloed waarbij de zeedijk van de Grote Waard bij het dorp Wioldrecht doorbrak en de Grote Waard verdrong, 18-19 november 1421.
AMK	Archeologische Monumenten Kaart

ARCHIS	Archeologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
CHA	Cultuur Historische Atlas, provincie Zuid Holland
IKAW	Indicatieve kaart Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
Mv	Maaiveld (loopoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdam Peil (hoogtemaat)
NEN	Nederlandse Norm
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RAD	Regionaal Archief Dordrecht
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

